

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση

Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

Τεύχος 62
Ιανουάριος 2021

Έκδοση: Παντελής Γεωργογιάννης
ISSN: 2407-9669
Πάτρα

Θεματικός τόμος

Θέματα Ιστορίας και της Διδακτικής της

Διεθνής
Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
με κριτές

**Θεωρία και Έρευνα
στις
Επιστήμες της Αγωγής**

Τεύχος 62

Πάτρα, Ιανουάριος 2021

Title: Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

ISSN: 2407-9669

σ.σ. 82, σχήμα 17,5 X 25 εκ.

Εκδότης:

Παντελής Γεωργογιάννης
Αντ. Οικονόμου 8, 26504 - Αγ. Βασίλειος, Πάτρα Αχαΐας
Tel/Fax: 2610993855, 2613019948
website: <http://periodiko.inpatra.gr>
email: periodiko@inpatra.gr

Γραμματεία:

Καρβέλη Ευγενία, Φιλολόγος, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Φιλολογίας του Πανεπιστημίου Πατρών με ειδίκευση στις Κλασικές Σπουδές
Θεοδωρακοπούλου Σταυρούλα, Εκπαιδευτικός, Μεταπτυχιακή φοιτήτρια του Τμήματος Επιστημών της Εκπαίδευσης και Κοινωνικής Εργασίας του Πανεπιστημίου Πατρών

Copyright ©:

Παντελής Γεωργογιάννης
Απαγορεύεται η μερική ή ολική αναδημοσίευση του έργου αυτού, καθώς και η αναπαραγωγή του με οποιοδήποτε άλλο μέσο, χωρίς σχετική άδεια του κατόχου του Copyright.

Πολιτική δημοσίευσης άρθρων:

Η Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση «**Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής**» δημοσιεύει άρθρα τα οποία έχουν υποστεί διαδικασία τυφλής κρίσης. Ωστόσο, οι απόψεις που εκφράζονται σε κάθε άρθρο απηχούν εκείνες των συγγραφέων και δεν είναι απαραίτητως αποδεκτές από την Συντακτική Επιτροπή.

Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής

Περιοδική έκδοση

Για την επιλογή της ύλης εφαρμόζεται το σύστημα των κριτών

Διευθυντής έκδοσης

Γεωργογιάννης Παντελής, *τ. Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών*

Συντακτική Επιτροπή

Baros Wassilios, Professor für Bildungsforschung, Universität Salzburg

Μήτσος Ναπολέων, Ομότιμος Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Φυριπής Εμμανουήλ, Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Επιστημονική Επιτροπή

Καθηγητές

Αναστασιάδου Σοφία, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Δυτικής Μακεδονίας

Αρχάκης Αργύρης, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Βεργίδης Δημήτριος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Γαλανάκη Ευαγγελία, Καθηγήτρια Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Καψάλης Γεώργιος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Kolioussi Lambrini, Profesora, Universidad Nacional Autónoma de México

Κουρκουτάς Ηλίας, Καθηγητής Πανεπιστημίου Κρήτης

Κροντήρη Τίνα, Καθηγήτρια Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Μαλαφάντης Κωνσταντίνος, Καθηγητής Εθνικού Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Πανταζής Σπύρος, Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Παζιώνη-Καλλή Κατερίνα, Καθηγήτρια Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου

Πλακίτση Κατερίνα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ρεράκης Ηρακλής, Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σαραφίδου Γιασεμή-Όλγα, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Σκούρτου Ελένη, Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Αιγαίου

Villar Lecumberri Alicia, Profesora honoraria, Universidad Autónoma de Madrid

Αναπληρωτές καθηγητές

Ασημάκη-Δημακοπούλου Άννη, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Βαμβακούση Ξαυγή (Ξένια), Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Γουργιώτου Ευθυμία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Κρήτης

Θάνος Θεόδωρος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Καλεράντε Ευαγγελία, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Εκπαιδευτικής Πολιτικής, Πανεπιστήμιο Δυτικής Μακεδονίας

Κεδράκα Κατερίνα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια στο Δημοκρίτειο Πανεπιστήμιο Θράκης

Μάγος Κωνσταντίνος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Μαυρίλας Δημοσθένης, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Μπάκας Θωμάς, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Ευδόπουλος Γιώργος, Αναπληρωτής Καθηγητής Πανεπιστημίου Πατρών

Φραγκούλης Ιωσήφ, Αναπληρωτής Καθηγητής ΑΣΠΑΙΤΕ

Χατζηπαναγιωτίδη Άννα, Αναπληρώτρια Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Frederick Κύπρου

Επίκουροι Καθηγητές

Αρβανίτη Ευγενία, Επίκουρη Καθηγήτρια ΤΕΕΑΠΗ Πανεπιστημίου Πατρών

Κασωτάκη-Γατοπούλου Αργυρώ, Δρ., Επίκουρη Καθηγήτρια, Hankuk University of Foreign Studies της Ν. Κορέας

Κιατίδου Ειρήνη-Σοφία, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Λαζαρίδου Αγγελική, Επίκουρη Καθηγήτρια, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας

Νιφτανίδου Θεοχαρούλα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Πατρών

Σαββάκης Μάνος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αιγαίου

Στεργίου Λήδα, Επίκουρη Καθηγήτρια Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

Τουρτούρας Χρήστος, Επίκουρος Καθηγητής Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Φωτεινός Δημήτριος, Επίκουρος Καθηγητής Πανεπιστημίου Αθηνών

Λέκτορες

Τσεσμελή Στυλιανή, Λέκτορας Πανεπιστημίου Πατρών

Διδάκτορες

Ακριτίδου Δήμητρα, Δρ. Τμήματος Κοινωνιολογίας του Παντείου Πανεπιστημίου Αθηνών

Αρμάος Ρέμος, Σύμβουλος Καθηγητής ΕΑΠ, Εκπαίδευση Ενηλίκων

Βαρσαμίδου Αθηνά, Δρ. Πανεπιστημίου Κρήτης

Κατσιμάρδος Βασίλης, Δρ. Παιδαγωγικής, Σχολικός Σύμβουλος Δημοτικής Εκπαίδευσης 46ης Περιφέρειας Αθήνας

Μανιάτης Παναγιώτης, Δρ. Πανεπιστημίου Αθηνών Εξωτ. Συνεργάτης, Π.Δ. 407

Μουσένα Ελένη, Δρ Εκπαιδευτικής Πολιτικής του Πανεπιστημίου Πατρών

Μπρίνια Βασιλική, Δρ στις Επιστήμες της Αγωγής και της Εκπαίδευσης του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών

Νεράντζης Λαμινός, Δρ. Ιονίου Πανεπιστημίου στη Μεταφρασεολογία και Διδακτική Ξένων Γλωσσών

Πλιόγκου Βασιλική, Δρ. στις Επιστήμες της Αγωγής-Ειδική Επιστήμονας, Παιδαγωγικό Τμήμα Δημοτικής Εκπαίδευσης, Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης

Σαχανά Ιφιγένεια, Δρ. Κλασικής Αρχαιολογίας Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης

Σταυρόπουλος Αναστάσιος, Δρ. Τμήματος Μέσων Επικοινωνίας και Πολιτισμού της Σχολής Διεθνών Σπουδών Επικοινωνίας και Πολιτισμού Παντείου Πανεπιστημίου Κοινωνικών και Πολιτικών Επιστημών

Τσιαβού Ευαγγελία, Διδάκτωρ Πανεπιστήμιο Potsdam Γερμανίας

Τσιμπουκλή Άννα, ΣΕΠ ΕΑΠ, Υπεύθυνη Τομέα Εκπαίδευσης ΚΕΘΕΑ

Χαμπηλομάτη Παρασκευή, Δρ. Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, Φιλολόγος, Διευθύντρια 2ου Λυκείου Άρτας

Περιεχόμενα

Η μεταλαμπάδευση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στα πρώτα ευρωπαϊκά συστήματα Φυσικής Αγωγής 7

Κυριαζή Κυριακή

Η κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον τρίτο αιώνα μ.Χ. μέσα από το πρίσμα της νεότερης και σύγχρονης ιστοριογραφίας: αντικρουόμενες θεωρίες και ερμηνευτικές προσεγγίσεις 23

Καλαφίτης Γεώργιος

Οι θεσμικές αλλαγές που αφορούν τις ανώμαλες δικαιοπραξίες σε σχέση με τις πολεμικές συγκυρίες και τα ιστορικά γεγονότα: μια πρώτη ανάγνωση 49

Γεράσης Νικόλαος

Ιάκωβος Παν. Βαχαβιόλος: Πώς Πρωτοδιορίστηκα και Πώς Πρωτοαπολύθηκα 67

Μανωλάκος Η. Προκόπης

Κυριαζή Κυριακή

Η μεταλαμπάδευση του αρχαίου ελληνικού πνεύματος στα πρώτα ευρωπαϊκά συστήματα Φυσικής Αγωγής

Περίληψη

Στην παρούσα εργασία εξιστορείται ο ρόλος της Γυμναστικής-Φυσικής Αγωγής στην αρχαιότητα, άμα τη εμφανίσει της. Γίνεται επιλεκτική καταγραφή των θέσεων των κορυφαίων φιλοσόφων της εποχής για τη φυσική αγωγή και επισημαίνονται οι βασικές διαφορές μεταξύ των δύο σημαντικότερων συστημάτων της εποχής, των Λακεδαιμονίων και των Αθηναίων, με σκοπό να αναδειχθεί η συμβολή των Ελλήνων στην αναβίωση της σωματικής αγωγής στα χρόνια της Αναγέννησης. Επιπλέον, η παρουσίαση των σημαντικότερων συστημάτων στον χώρο της Φυσικής Αγωγής στην Ευρώπη, κατά τον 18ο και 19ο αιώνα, αποκαλύπτει περίτρανα ότι το πνεύμα της ελληνικής παιδείας αποτέλεσε εκπαιδευτικό πρότυπο για τις μεγάλες Ευρωπαϊκές χώρες καθώς και το γεγονός ότι πολλοί και σημαντικοί επιστήμονες προσπάθησαν να εκφράσουν τα συναισθήματα φιλανθρωπισμού και πατριωτισμού που τους διακατείχαν, μέσω της Γυμναστικής.

Λέξεις - κλειδιά: Γυμναστική, Φυσική Αγωγή, Αθλητισμός, Συστήματα, Γυμναστικές ασκήσεις, αθλήματα-αγώνες

The impartation of the Ancient Greek Spirit to the first concepts of Physical Education in Europe

Abstract

In the present work the role of Gymnastics-Physical Education in antiquity is narrated when it appears. The positions of the leading philosophers of the time are selectively recorded, also the main differences between the Lacedaemonians and the Athenians concerning the two most important concepts of the time are pointed out, in order to highlight the contribution of the Greeks to the revival of physical education during the Renaissance. In addition, the presentation of the most important systems of Physical Education in Europe, during the 18th and 19th century, clearly reveals that the spirit of Greek education was an educational model for large European countries, as well as the fact that many important scientists tried to express their feelings of philanthropism and patriotism, through Gymnastics.

Keywords: Gymnastics, Physical Education, Athletics, Systems-concepts, Exercises, Games

1.Εισαγωγή

Η Φυσική Αγωγή (Physical Education), ως όρος που καθιερώθηκε με βάση τις ιδέες του Ρουσσώ για την εκπαίδευση των νέων, στην ουσία ήρθε να αντικαταστήσει τον όρο Γυμναστική, που χρησιμοποιήθηκε από την κλασική αρχαιότητα μέχρι τους νεότερους χρόνους, εννοώντας ένα σύνολο φυσικών δραστηριοτήτων, ασκήσεων και αθλημάτων ως «η τέχνη η οποία ενσυνειδήτως χρησιμοποιεί την κίνηση δια την βελτίωσιν του σωματικού και ψυχικού τύπου»¹. Την πορεία και τον ρόλο της Φυσικής Αγωγής ανά τους αιώνες, σε ελληνικό, ευρωπαϊκό και παγκόσμιο επίπεδο, προσδιόριζαν κάθε φορά οι εκάστοτε κοινωνικές ανάγκες, αξίες αλλά και ιδεολογικές τάσεις.

Οι Έλληνες αποσκοπούσαν στη φυσική τελειότητα κι αυτός ο στόχος επηρέασε όλες τις φάσεις της ζωής τους, κυρίως τα πολιτικά και εκπαιδευτικά συστήματα, τη γλυπτική, τη ζωγραφική καθώς και τη γραφή και τη σκέψη. Καμία χώρα στην ιστορία δεν έδειξε στη Φυσική Αγωγή, τον σεβασμό που έδειξε η Αρχαία Ελλάδα. Η επονομαζόμενη, τότε, Γυμναστική τόνιζε την αίσθηση του δίκαιου παιχνιδιού, την ανάπτυξη των αισθητικών αξιών του ατόμου, τον ερασιτεχνισμό και τις χρηστικές αξίες των δραστηριοτήτων.

Με την παρούσα εργασία, μέσα από μια σύνθεση των βιβλιογραφικών πηγών που μελετήθηκαν για τη συγκεκριμένη ιστορική έρευνα, θα καταδειχθούν

1 Παυλίνης, Ε. (1953), Ιστορία της Γυμναστικής. Αθήνα: Οργανισμός εκδόσεως διδακτικών βιβλίων, σ.10.

οι παράγοντες που επηρέασαν και διαμόρφωσαν την εισαγωγή της Φυσικής Αγωγής στην εκπαίδευση.

Αρχικά, θα αναφέρουμε τον ρόλο της φυσικής Αγωγής στην αρχαιότητα, για να καταλήξουμε στον τρόπο που διαμορφώθηκαν οι διαφορετικές παιδαγωγικές αντιλήψεις για το μάθημα αυτό στις δυο μεγάλες πόλεις, την Αθήνα και την Σπάρτη.

Έπειτα, από τις αρχικές αντιλήψεις που έκαναν την εμφάνισή τους δυναμικά στην Ευρώπη της Αναγέννησης, θα περάσουμε στα σημαντικότερα συστήματα Φυσικής Αγωγής του 18ου και 19ου αιώνα, τα οποία επηρέασαν και καθιέρωσαν τους στόχους της.

Θα κλείσουμε με μια κριτική αποτίμηση των αναφερθέντων ιστορικών γεγονότων άμα τη εμφανίσει της Φυσικής Αγωγής, ως παιδαγωγικής προσέγγισης.

1.1. Σκοπός της εργασίας

Σκοπός αυτής της εργασίας είναι να παρουσιάσει στους αναγνώστες τη θέση της Γυμναστικής και την τότε φιλοσοφική της διάσταση, αρχικά, στον αρχαίο Ελληνικό πολιτισμό, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο, ως Φυσική Αγωγή πλέον, επηρέασε τις αρχικές αντιλήψεις στην Ευρώπη, για την παράλληλη άσκηση σώματος και πνεύματος οδηγώντας στην καθιέρωση δύο βασικών γυμναστικών συστημάτων, του γερμανικού και του σουηδικού, στην αυγή του 19ου αιώνα.

2. Αποσαφήνιση όρων

2.1. Γυμναστική

Στην Αρχαία Ελλάδα, έτσι ονομαζόταν η τέχνη της γύμνασης. Ο όρος προέρχεται από την ελληνική λέξη «γυμνός», καθώς οι πρώτοι αθλητές της γυμναστικής στην αρχαία Ελλάδα δεν φορούσαν ρούχα κατά την εκτέλεση των ασκήσεων, ενώ το άθλημα θεωρείτο η τέλεια επίδειξη της συμμετρίας μεταξύ σώματος και νου.

Με τον όρο Γυμναστική εννοούμε κάθε άσκηση που έχει σαν σκοπό να βελτιώσει τη φυσική μας κατάσταση και να ενισχύσει την υγεία του σώματός μας, κατά την αρχαία ελληνική ρήση «νους υγιής εν σώματι υγιεί». Ο όρος είναι πολύ παλιός, ανάγεται στην κλασική αρχαιότητα και προηγείται αυτού της Φυσικής Αγωγής, με τον οποίο εναρμονίστηκε με το πέρασμα των χρόνων.

2.2. Φυσική Αγωγή

Συστατικό της δομής του σχολείου και της παιδείας. «Αποτελεί βασική αποστολή του Κράτους και έχει σκοπό την ηθική, πνευματική, επαγγελματική και φυσική αγωγή των Ελλήνων» (Σύνταγμα Ελλάδος, Άρθρο 16, παρ. 2). Εστιάζει στο παιδί

και στο σύνολο των γνωστικών, συναισθηματικών και ψυχοκινητικών πτυχών του και γι' αυτόν τον λόγο διαφοροποιείται από τη φυσική δραστηριότητα. Ο όρος είναι εναρμονισμένος με τη διεθνή ορολογία (Physical Education, από τις λατινικές λέξεις «physica», «physics», «educatio»).

2.3. Αθλητισμός

Η συστηματική σωματική καλλιέργεια και δράση με συγκεκριμένο τρόπο, ειδική μεθοδολογία και παιδαγωγική, με σκοπό την ύψιστη σωματική απόδοση, ως επίδοση σε αθλητικούς αγώνες, στο αθλητικό και κοινωνικό γίνεσθαι².

Παράλληλα, είναι θεσμός που μας παρέχει πολιτισμικές πληροφορίες για μια δεδομένη κοινωνία. Για παράδειγμα στην Αρχαία Ελλάδα, ο αθλητισμός στην Αθήνα θεωρείτο κοινωνικό και πολιτισμικό αγαθό και είχε παιδαγωγικό χαρακτήρα, ενώ αντίθετα στη Σπάρτη κυριαρχούσε στη στρατιωτική εκπαίδευση.

2.4. Γυμναστικές ασκήσεις-γυμνάσια

(Άσκηση: exercise, από τις λατινικές λέξεις «ex» & «arcere»=ελέγγω, αναχαιτίζω)
(Gymnasium-Από τις ελληνικές λέξεις «Γυμνάσιον», «Γυμνάζειν»=να αθλείσαι γυμνός)

Οι αρχαίοι Έλληνες ονόμαζαν γυμνάσια όλες τις γυμναστικές ασκήσεις, καθώς και τους χώρους που αυτές πραγματοποιούνταν. Στην εποχή του Ιπποκράτη, παρατηρούνταν έντονη αθλητική δραστηριότητα σε στάδια και παλαισטרές. Αργότερα ο Γαληνός, αναλύοντας τις αθλητικές κινήσεις σε βάθος, ονόμαζε γυμνάσια όλες τις αθλητικές δραστηριότητες (αλλά και άλλα γυμνάσματα), όπως πάλη, παγκράτιο, πυγμή και δρόμο.

3. Βιβλιογραφική ανασκόπηση

3.1. Η φυσική αγωγή στην αρχαιότητα

Η φυσική αγωγή στην Ελλάδα συναντάται χιλιάδες χρόνια πριν, στον αρχαίο Ελληνικό πολιτισμό, ως μέσο εκπαίδευσης και αγωγής των νέων. Αφορά την επιβολή κανόνων και την πιστή εφαρμογή ενός συστήματος εξάσκησης που ανέδειξε τη φυσική αγωγή ως επιστήμη. Ο παιδοτρίβης³, ο γυμναστής και ο αλείπτης (ο οποίος άλειφε τα σώματα των αθλητών με λάδι), συνετέλεσαν στην καθιέρωση και εξέλιξή της. Όπως αναφέρει και ο Πλάτωνας στον Γοργία (504

2 Ζέρβας, Ι. (1993), Ψυχολογία Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, σ.15.

3 Γιαννάκης, Θ. (1979), Αρχαιογνωσία – Φιλοσοφία Αγωνιστικής. Αθήνα, σ. 15.

Α), οι παιδοτρίβες ήταν εμπειρικοί τεχνίτες της αγωνιστικής, προπονητές των παιδών και εμφανίζονται τον 7ο–6ο αιώνα π.Χ., ενώ οι γυμναστές λίγο αργότερα, τον 5ο και 4ο αιώνα. Οι γυμναστές απέκτησαν ιδιαίτερη γνώση και κατανοούσαν τις επιδράσεις των σωματικών ασκήσεων στο σώμα και στο πνεύμα των αγωνιζομένων, γιατί διακρίνονταν για τις ιατρικές τους γνώσεις. Μετά τον 5ο αιώνα π.Χ. ο παιδοτρίβης εξελίχθηκε καθώς, όπως ακριβώς ο γιατρός, άρχισε να μελετά και να ασχολείται με το σώμα σε συνδυασμό όμως με τη φυσική αγωγή⁴. Η εμφάνιση του Ίκκου του Ταραντίνου και άλλων γυμναστών, του Ηρόδικου και Συλημβριανού (πατέρα της θεραπευτικής γυμναστικής), οι οποίοι θεωρούνται οι πρώτοι «επιστήμονες γυμνασταί», συνετέλεσε στη θεωρητική θεμελίωση της φυσικής αγωγής, γεγονός που είχε ως συνέπεια να διαφοροποιηθούν οι δύο έννοιες του παιδοτρίβη και του γυμναστή⁵.

Η γυμναστική και οι σωματικές ασκήσεις εντοπίζονται ιστορικά στην ομηρική εποχή αλλά, όπως ο ίδιος ο Όμηρος επισημαίνει, σχετικά γεγονότα με την άσκηση του σώματος και τις σωματικές δραστηριότητες αναφέρονται στην ελληνική μυθολογία και την προμυκηναϊκή εποχή, που όμως σκοπός τους ήταν μόνο η βελτίωση των σωματικών ικανοτήτων. Πολύ πριν την καθιέρωση των Ολυμπιακών Αγώνων, κατά τους προϊστορικούς χρόνους, η γυμναστική, με τη μορφή της αγωνιστικής, αποτελούσε ξεχωριστό χαρακτηριστικό του αρχαίου ελληνικού πολιτισμού.⁶ Οι γιατροί, αλλά και οι φιλόσοφοι της αρχαιότητας, θεωρούσαν τη σωματική άσκηση ως θεσμό, αλλά κυρίως ως θεραπευτικό μέσο.

Κατά κοινή ομολογία, οι γυμναστικές ασκήσεις και οι αγώνες διεξάγονταν για να εξυπηρετήσουν διάφορους σκοπούς όπως θρησκευτικούς⁷, κοινωνικούς, ειρηνικούς και πολεμικούς. Είναι αλήθεια ότι τα πιο σημαντικά κίνητρα για τον αθλητή ήταν η πίστη στους θεούς, η οικογένεια, η κατάκτηση του βραβείου, οι τιμές και η δόξα.

Ειδικότερα, στην Κρήτη των Μινωικών χρόνων η γυμναστική και ο αθλητισμός κατείχαν εξέχουσα θέση, καθώς διοργανώνονταν αγώνες και αθλητικές εκδηλώσεις με σκοπό να καλύψουν τις βιολογικές και θρησκευτικές ανάγκες των ανθρώπων, αλλά και να προσφέρουν ψυχαγωγία. Ο χαρακτήρας του Κρητομινωικού αθλητισμού, αρχικά ήταν θρησκευτικός, πολεμικός και στη συνέχεια, όπως διαπιστώνεται από τα διάφορα ευρήματα, εξελίχθηκε σε αγωνιστικό.⁸ Στην αγωγή των Κρητών στήριξε ο Λυκούργος τη νομοθεσία του, από τα σημαντικότερα στοιχεία της οποίας ήταν η αγωγή των νέων.

Ξεχωριστός λόγος πρέπει να γίνει εδώ για τους γιατρούς και τους φιλοσόφους της αρχαιότητας. Αρχικά, ο Πλάτων (427-347 π.Χ.), εξήρε την

4 Φιλόστρατος, (1961), Γυμναστικός, σ.14.

5 Μουρατιδής, Ι. (1990), Ιστορία Φυσικής Αγωγής (Με στοιχεία φιλοσοφίας). Θεσσαλονίκη : εκδ. Κ. Χριστοδουλίδη, σ. 116.

6 Όμηρος, Οδύσσεια, θ 224. (Αγωνιστική : Η συμμετοχή σε αθλητικά αγωνίσματα)

7 Όμηρος., Ιλιάδα, Ψ 631.

8 Γιαννάκης, Θ. (1979), Αρχαιογνωσία – Φιλοσοφία Αγωνιστικής, Αθήνα, σ. 14.

αρμονική καλλιέργεια ψυχής⁹ και σώματος προς αναζήτηση της ψυχικής αρμονίας, κατέκρινε τη μονομερή άσκηση ξεχώρισε τις ασκήσεις σε ενεργητικές, παθητικές και μικτές, υποστήριξε την ανάγκη άσκησης ανδρών και γυναικών και την υποχρεωτική καθιέρωση της γυμναστικής - φυσικής αγωγής στην εκπαίδευση, υπό την επίβλεψη ειδικών διδασκάλων και τέλος, προσδιόρισε τις γενικές βάσεις της υγιεινής, της παιδαγωγικής αλλά και της στρατιωτικής γυμναστικής¹⁰. Επίσης, από τα έργα του Φαίδων, Τίμαιος και Νόμοι αντλούμε χρήσιμες πληροφορίες σχετικά με την αγωγή των νέων της κλασικής εποχής αλλά και τη σωματική ευεξία που επιτυγχάνεται με «Γυμναστική απλή και επεικική» και όχι με «αθλητική έξη».¹¹

Έπειτα, ο Ιπποκράτης (460-377π.Χ.), ως θεμελιωτής της επιστημονικής γυμναστικής, καθόρισε τα όρια της φυσικής αγωγής και της ιατρικής. Κατά τον άριστο αυτόν γνώστη της ιατρικής επιστήμης και του ανθρωπίνου σώματος, στον γιατρό ανήκει η ευθύνη της θεραπείας από πάσα νόσο, ενώ στον γυμναστή ανήκει η ευθύνη για τη φύλαξη της υγείας και αυτός μόνο μπορεί να επιτύχει τη διατήρηση της σωματικής ευεξίας, που είναι και ο σκοπός της Φυσικής Αγωγής, καθώς με τις ιατρικές γνώσεις που διαθέτει, γνωρίζει την ευεργετική επίδραση των ασκήσεων στους μαθητές¹². Ο Ιπποκράτης, στα συγγράμματά του, θέτει τις βάσεις της γυμναστικής επιστήμης και εκθέτει τις απόψεις του και για την υγιεινή διατροφή των ασκούμενων¹³.

Σημαντικές ιστορικές πληροφορίες αντλούμε από τα συγγράμματα του σπουδαίου Μακεδόνα φιλόσοφου και μαθητή του Πλάτωνα, Αριστοτέλη, που πίστευε πως η Φυσική Αγωγή δεν ήταν τέχνη αλλά επιστήμη και προέτρεψε τους γυμναστές να επιδιώκουν την αρμονική γύμναση όλων των μερών του σώματος, γιατί με αυτόν τον τρόπο, οι ασκούμενοι αποκτούν ψυχική και σωματική υγεία¹⁴. Η ευθύνη της αγωγής των νέων αλλά και η μέριμνα για την υγεία τους ανήκαν στον νομοθέτη. Οι ασκήσεις έπρεπε να διδάσκονται¹⁵ μόνο από επιστήμονα γυμναστή, που επεδίωκε την αρμονική άσκηση όλου του σώματος και μπορούσε ο ίδιος να παρουσιάζει τις ασκήσεις.¹⁶ Ο Ξενοφώντας, μαθητής του Πλάτωνα και αυτός, ταυτίστηκε αρκετά με τον δάσκαλό του, εκθείασε τη στρατιωτική εκπαίδευση και το σύστημα αγωγής νέων που εφαρμόζαν οι Λακεδαιμόνιοι.

Λίγο αργότερα, ο Γαληνός (129-199 μ.Χ), ιατρός και φιλόσοφος, υπήρξε άριστος γνώστης των ιδιοτήτων και ιδιαιτεροτήτων των γυμναστικών ασκήσεων και ως ειδικότερος όλων των αρχαίων γιατρών και φιλοσόφων επιμελήθηκε την

9 Πλάτων, Πολιτεία, Γ,Ψ.

10 Πλάτων, Πολιτεία, Ε VI.

11 Πλάτων, Πολιτεία, Γ ιγ

12 Γαληνός, Θρασύβουλος, Αθήνα : Παπαδήμας Δημ. Ν.,σ.σ. 885, 886

13 Χρυσάφης, Ι. (1965), Η γυμναστική των αρχαίων Ελλήνων, σ.77

14 Αριστοτέλης, Πολιτικών Δ, 1288b.

15 Αριστοτέλης, Πολιτικών Δ, 1288b.

16 Αριστοτέλης, Πολιτικών Γ, 1279a.

προπόνηση των αθλητών και μονομάχων του ρωμαϊκού ιπποδρόμου για αρκετά χρόνια. Και γι' αυτόν η σωματική ευεξία απαιτούσε πρωτίστως καλή υγεία και, όπως ο Πλάτωνας και ο Αριστοτέλης, υπήρξε υπέρμαχος της «δι' όλου του βίου σωματικής επιμέλειας».¹⁷

Ο Φιλόστρατος όμως (2ο αιώνα μ.Χ), ο κατεξοχήν γυμναστικός συγγραφέας, κατέκρινε τη γυμναστική της εποχής του εξαιτίας της παρακμής καθώς οι μεγάλες τιμές και τα χρηματικά βραβεία που κατακτούσαν οι νικητές των αγώνων, είχαν ως αποτέλεσμα ο αθλητισμός να καταλήξει βιοποριστικό επάγγελμα. Έτσι, ο κυρίαρχος σκοπός της σωματικής άσκησης, που θέλει απλά τον υγιή άνθρωπο να κινείται και να παίζει, λησμονήθηκε.¹⁸

Κατά πρώτο λόγο, οι σωματικές ασκήσεις έπαιξαν σημαντικό ρόλο στην εκπαίδευση και την ιστορία του ελληνικού πολιτισμού καθώς είχαν εξέχουσα θέση στους αθλητικούς αγώνες που πραγματοποιούνταν κατά τη διάρκεια των εορτών.¹⁹

Είναι αλήθεια ότι από την αρχαιότητα, στη Σπάρτη και στην Αθήνα διαπιστώνεται έμφυτη κλίση των Ελλήνων για τη γυμναστική. Στο έργο του Πλάτωνα, Πολιτεία Ε, αναφέρεται ότι πρώτοι οι Κρήτες εισήγαγαν τη γυμναστική επιστήμη ως μέσο αγωγής των παιδών και δεύτεροι οι Σπαρτιάτες, με την αντίληψή τους περί σωματικής ευπρέπειας, αντιλαμβάνονταν την αξία της γύμνασης των πολιτών, προκειμένου να είναι πάντα σε ετοιμότητα για να υπερασπίσουν την πατρίδα από τους εχθρούς, ενώ δημιούργησαν ένα σκληρό, στρατιωτικού χαρακτήρα, εκπαιδευτικό σύστημα, με ιδιαίτερα σκληρή αντιμετώπιση, σε όσους συμπεριφέρονταν με δειλία, κατά τη διάρκεια της εκπαίδευσης και στους αγώνες οι οποίοι αποκλείονταν και από τον κοινωνικό τους περίγυρο. Μεγάλη αγάπη εκδήλωναν για τα αγωνίσματα στα οποία συναγωνίζονταν οι νέοι, όπως ο δρόμος, η πάλη, το άλμα, η δισκοβολία, και ο ακοντισμός. Συμμετείχαν επίσης και οι γυναίκες σε αγώνες δρόμου και αντοχής²⁰.

Από την άλλη, στην Αθήνα, ο σκοπός του εκπαιδευτικού συστήματος ήταν η ανατροφή του τέλειου ανθρώπου, του μελλοντικού ελεύθερου πολίτη. Στην αγωγή των Αθηναίων κυρίαρχη θέση είχε «η θεραπεία του σώματος», η οποία επιτυγχάνονταν στην «παλαιίστρα»²¹, (το πρώτο γυμναστικό ίδρυμα στην αρχαιότητα) όπου υπήρχαν δυο σκάμματα, ένα με πηλό και το άλλο με άμμο, καθώς και στο «γυμνάσιο» (δρόμος). Εδώ, σημαντικό μέρος καταλάμβαναν η μουσική, ο χορός, η φιλοσοφία, τα μαθηματικά. Η αγωγή των νέων δεν ήταν δημόσια, ούτε υποχρεωτική, όπως στη Σπάρτη. Η εξάσκηση στην πάλη, τον δρόμο, το άλμα, τη δισκοβολία και τον ακοντισμό ήταν κι εδώ το κύριο μέσο για

17 Γαληνός, Θρασύβουλος, σ.820.

18 Φιλόστρατος, Γυμναστικός, σ.σ.44, 45, 47, 48.

19 Gillet, B (1964) . Ιστορία του Αθλητισμού. Αθήνα, σ. 28.

20 Βρατσάνος, Μ. (1901), Το δημοτικών σχολείων. Στο : Περιοδικόν του συνδέσμου των Ελλήνων Δημοδιδασκάλων, περίοδος Γ', έτ. Α, σ.4.

21 Γιαννάκης, Θ. (1979), Αρχαιογνώσια – Φιλοσοφία Αγωνιστικής, σ. 175.

την επίτευξη του στόχου, της σωματικής ανάπτυξης και της διαπαιδαγώγησης. Μετά το 18ο έτος, οι έφηβοι συνέχιζαν την εκπαίδευσή τους στα γυμνάσια των Αθηνών, όπως της «Ακαδημίας», το οποίο πήρε το όνομά του από τον ήρωα Ακάδημο, του «Λυκείου» και στο «Κυνόσαργες», το γνωστό Γυμνάσιο έξω από την Αθήνα, όπου γυμνάζονταν οι μη γνήσιοι Αθηναίοι (νόθοι) και ήταν αφιερωμένο στον Ηρακλή. Στο πρώτο δίδασκε ο Πλάτων, στο δεύτερο ο Αριστοτέλης και στο τρίτο ο Αντισθένης. Το γυμνάσιο μερικές φορές καλούνταν και παλαιίστρα, όπου γυμνάζονταν οι αθλητές και ιδιαίτερα στην πυγμαχία. Οι Σπαρτιάτες ονόμαζαν Γυμνάσιο το χώρο όπου οι νέοι γυμνάζονταν γυμνοί στο πένταθλο. Πολλές Ελληνικές πόλεις μιμήθηκαν τον χώρο αυτόν και δεν περιορίστηκαν μόνο στις σωματικές ασκήσεις αλλά και στην άσκηση του πνεύματος. Δίδασκαν φιλόσοφοι, ρήτορες και άλλοι επιστήμονες διδάσκαλοι. Τα γυμνάσια ήταν χώροι υπαίθριοι, επίπεδοι, γεμάτοι πλατάνια που προσέφεραν σκιά²². Η εκπαίδευση μέσω της φυσικής αγωγής συνέβαλλε στην καλύτερη προετοιμασία των μελλοντικών πολεμιστών, στην καλλιέργεια του πνεύματος και στη θεραπεία του σώματος²³.

Η Αθήνα και η Σπάρτη λοιπόν διαμόρφωσαν διαφορετικές παιδαγωγικές αντιλήψεις, εξαιτίας διαφορετικών επιδράσεων και διαφορετικής γεωγραφικής θέσης των δύο πόλεων²⁴. Η Αθηναϊκή εκπαίδευση στόχευε στην αρμονική συνύπαρξη σωματικής και πνευματικής αγωγής, ενώ η Σπαρτιατική αποσκοπούσε στην ετοιμότητα για τον πόλεμο. Οι Έλληνες δεν ήταν φιλοπόλεμοι και δεν αγάπησαν τα πολεμικά αγωνίσματα.

Από το 776 και μετά, όπου σημειώθηκε ο πρώτος καταγεγραμμένος εορτασμός των Ολυμπιακών Αγώνων στην αρχαιότητα, οι Αγώνες έφτασαν στο απόγειό τους τον 5ο και 6ο αιώνα, έχασαν όμως σταδιακά τη (θρησκευτική) σημασία τους όταν οι Ρωμαίοι κατέλαβαν την Ελλάδα και όταν ο Χριστιανισμός έγινε η επίσημη θρησκεία της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Οι Ολυμπιακοί θεωρούνταν πλέον παγανιστική γιορτή, και το 393 μ.Χ. ο αυτοκράτορας Θεοδοσίος διέταξε την απαγόρευσή τους. Με αυτόν τον τρόπο τελείωσε μια περίοδος χιλίων χρόνων κατά την οποία οι Ολυμπιακοί διεξάγονταν συνέχεια κάθε τέσσερα χρόνια. Αποκαταστάθηκαν το 1896, μετά από ένα διάλειμμα 1.400 ετών, με έκδηλη την επίδραση των αρχών της Φυσικής Αγωγής.

Στους αγώνες της αρχαιότητας, υπήρχαν μεγάλες ομάδες και περιορισμένος εξοπλισμός. Οι αθλητές ήταν ηγέτες, ο δάσκαλος διεύθυνε και ο ανταγωνισμός είχε μεγάλη βαρύτητα. Η βαθμολογία δινόταν σύμφωνα με την όλη παρουσία, την ενδυμασία, την ικανότητα, το επίπεδο.

Με την επανεμφάνισή τους, οι ομάδες γίνονται μικρότερες, υπάρχει επαρκής και κατάλληλος εξοπλισμός για κάθε άθλημα και δύνανται όλοι να επιτύχουν. Η υγεία συνδέεται με την άσκηση, ο δάσκαλος είναι προπονητής

22 Παγών, Γ.(1837), Περίληψις τῆς γυμναστικῆς. Αθήνα, σ. 15.

23 Ισηγόνης, Α. (1958), Η ιστορία της παιδείας, Ρόδος, σ. 29.

24 Ηράντος, Κ.. (1990), Αθλητισμός και κοινωνία, Β΄ έκδοση. Θεσσαλονίκη, σ. 35.

ή καθοδηγητής. Έμφαση άρχισε να δίνεται στη συνεργασία και η βαθμολογία δινόταν βάσει της αυτοβελτίωσης, της αυτοαξιολόγησης, της αξιολόγησης από ομότιμους, της κλίμακας δεξιοτήτων²⁵.

3.2. Οι αρχικές αντιλήψεις για τη φυσική αγωγή στην Ευρώπη

Στην Ευρώπη, από τον 5^ο μέχρι τον 9^ο αιώνα, λόγω των συνεχών πολέμων, ο αθλητισμός είχε κυρίως στρατιωτικό χαρακτήρα ενώ στους αιώνες που ακολούθησαν, κυρίως μέχρι τον 12^ο, γνώρισαν άνθιση τα σπορ των ιπποτών, όπως η τοξοβολία και η ξιφομαχία. Την περίοδο των σταυροφοριών ήταν μεγάλη η συμμετοχή των πολιτών, ενώ μόλις στον 19^ο αιώνα τα κράτη αντιλήφθηκαν τη σημασία της φυσικής αγωγής ως βασικής αγωγής, όπως ακριβώς ήταν στην αρχαία Ελλάδα²⁶. Ακολούθησαν η εγκατάλειψη του ιερού χώρου της Ολυμπίας, για 1169 χρόνια, η μονόπλευρη θρησκευτική αγωγή και η παύση κάθε αθλητικής δραστηριότητας.

Εν τω μεταξύ, παρουσιάστηκε μια νέα αντίληψη για τη σημασία της άσκησης του σώματος, παράλληλα με το πνεύμα και εκδόθηκαν συγγράμματα, που πραγματεύονταν τα οφέλη της φυσικής αγωγής. Όμως υπήρχε έντονη ακόμα η επίδραση του λογιοτατισμού, όπως επικριτικά λεγόταν ο αρχαϊσμός που χρησιμοποιούσαν οι λόγιοι, καθώς και του καθολικισμού στους κύκλους των διανοούμενων²⁷.

Κατά τη διάρκεια της Αναγέννησης, αξίζει να επισημανθεί το έντονο ενδιαφέρον που καλλιεργήθηκε στην Ευρώπη για τον αρχαίο Ελληνικό πολιτισμό. Αισθητή η προσπάθεια συγγραφής βιβλίων με ασκήσεις στρατιωτικού και ιατρικού περιεχομένου, καθώς και η ενασχόληση με αθλήματα και παιχνίδια στα σχολικά προγράμματα. Όλα αυτά, αποτελούν τα πρώτα σημάδια αλλαγής της αντίληψης για την εκπαιδευτική αξία της φυσικής αγωγής.

Αναντίρρητα, κάποια από τα συστήματα εκπαίδευσης δημιουργήθηκαν μετά από μελέτη των αρχαίων Ελλήνων θεωρητικών, παράλληλα όμως εξυπηρετούσαν τους εθνικούς και στρατιωτικούς σκοπούς των σύγχρονων κρατών. Η Γερμανία, για να ανταπεξέλθει στις στρατιωτικές της υποχρεώσεις, μετέτρεψε τη σχολική φυσική αγωγή σε στρατιωτικού τύπου εκπαίδευση. Τα τέλη του 18ου και οι αρχές του 19ου αιώνα χαρακτηρίζονται από πολιτικούς, βιομηχανικούς και εκπαιδευτικούς μετασχηματισμούς, οι οποίοι επηρέασαν και την εξέλιξη της φυσικής αγωγής²⁸. Είναι σημαντικό να αναφέρουμε ότι τότε τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα ασχολούνταν με τα «λαϊκά παιχνίδια», όπως το ποδόσφαιρο, ενώ τα ανώτερα με τα «ευγενή αθλήματα», όπως η ιππασία και

25 Γιαννάκης, Θ. (1981), Η φυσική αγωγή από το 394 μ.Χ., σ.σ. 7-11.

26 Γιάτσης, Σ. (1985), Εισαγωγή στην ιστορία της φυσικής αγωγής στον Ελληνικό κόσμο. Θεσσαλονίκη, σελ. 188.

27 Παυλίνης, Ε. (1927), Ιστορία της γυμναστικής. Αθήναι, σ.σ. 347-349.

28 Γιάτσης, Σ. (1985), Εισαγωγή στην ιστορία της φυσικής αγωγής στον Ελληνικό κόσμο. Θεσσαλονίκη, σ. 142

η ξιφασκία, γεγονός που δηλώνει τη στρωματική διάσταση του αθλητισμού στο πέρασμα του χρόνου.

Εξάλλου, παιδαγωγοί όπως οι Μερκουριάλης, Λούθηρος, Ρουσώ, Μοντίνης, Τισώ και Λόκ, έχοντας ενστερνιστεί τις αρχές του Πλάτωνα, του Αριστοτέλη και του Γαληνού, αναφέρουν στα συγγράμματά τους τη σημασία της φυσικής αγωγής στην ανατροφή των μαθητών και την εκπαίδευση των πολιτών. Ο Ρουσώ στο έργο του «Αιμίλιος», τον 18^ο αι, τονίζει ότι η φυσική αγωγή είναι σημαντική για τη διάδοση των σωματικών ασκήσεων και επηρεάζει θετικά την αγωγή των νέων²⁹. Στις αρχές του 19^{ου} αι οι ανάγκες των Ελληνικών σχολείων διέφεραν από αυτές των Ευρωπαϊκών, όπως είναι όμως αναμενόμενο τα Ευρωπαϊκά συστήματα εκπαίδευσης επηρέασαν την ελληνική εκπαίδευση.

3.3. Τα σημαντικότερα συστήματα φυσικής αγωγής στην Ευρώπη τον 18^ο και 19^ο αιώνα

Η φυσική αγωγή αναγεννήθηκε στην αρχή του 18ου αιώνα. Σε αυτό συνέβαλαν επιστήμονες, παιδαγωγοί, φιλόσοφοι και γιατροί. Οι φιλανθρωπιστές, παιδαγωγοί και φιλόσοφοι, εναντιώθηκαν στη μονόπλευρη εκπαίδευση στην Ευρώπη, υποστήριζαν τη σωματική και πνευματική αρμονία, και την εισαγωγή των σωματικών ασκήσεων και της φυσικής αγωγής στην εκπαίδευση (Ραμπελέ, Μερκουριάλης, Λούθηρος, Ρουσσώ, Μπασεντόου, Τισώ, Λούκε)³⁰. Το πρώτο σχολείο που στόχευε στη σωματική και πνευματική ανάπτυξη των μαθητών, με τη φυσική αγωγή ως βασικό μάθημα, ήταν το Φιλανθρώπιον, που ιδρύθηκε στην Γερμανία, το 1774 από τον Johann Bernhard Basedow, ο οποίος, εμπνευσμένος από τον Αιμίλιο του Rousseau, προσπάθησε να συμβάλει στην αγωγή των νέων, χωρίς καταπίεση. Ήταν ο πρώτος που αναγνώρισε την αξία της άσκησης, απαίτησε από τους μαθητές τη χρήση ειδικής στολής που θα επέτρεπε την απεριόριστη κίνηση και προσέφερε δύο μήνες κατασκλήνωσης στα παιδιά, κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού. Η μέθοδός του αποτελούσε τη βάση του συστήματος των φιλανθρωπιστών και προσέφερε στη φυσική αγωγή περίοπτη θέση στα προγράμματα των εκπαιδευτηρίων της βορείου Γερμανίας.

Ειδικότερα, δύο συστήματα φυσικής αγωγής είχαν σημαντική παρουσία στην Ευρώπη, το Γερμανικό και το Σουηδικό. Ο φιλανθρωπιστής Guts Muths (1759–1839), ο «πατέρας» της φυσικής αγωγής F. Ludwig Jahn (1778–1852), συνιδρυτής με τον Gerhard Vieth, της γερμανικής Turnkunst (γνωστής ως γυμναστική των Γερμανών), καθώς και ο υπεύθυνος της σχολικής φυσικής αγωγής για μαθητές και μαθήτριες, A. Spiess (1810 –1858) ήταν οι πρωτεργάτες του Γερμανικού συστήματος. Κύριος εκφραστής του Σουηδικού συστήματος ήταν ο ιατρογυμναστής και ποιητής Σουηδός Per Henrik Ling (1776 – 1839). Η

29 Φοκιανός, Ι. (1883), Έγχειρίδιον Γυμναστικής. Εν Αθήναις, σ.σ. 10-16.

30 Γιαννάκη, Θ. (1992), Ζάππειες και σύγχρονες Ολυμπιάδες. Αθήνα, σ. 13.

δημιουργία χιλιάδων αθλητικών σωματείων στην Ευρώπη, αλλά και σε Ιαπωνία, Κίνα και Αμερική, ήταν συνέπεια της καθιέρωσης των συστημάτων της φυσικής αγωγής. Τη συγκεκριμένη χρονική περίοδο τον πρώτο λόγο έχουν τα ευγενή και πλούσια αθλήματα (όπως ιπποδρομίες, ορειβασία) αλλά και ο κλαστικός αθλητισμός³¹. Ο Charles Beck (1798-1866), φίλος και θαυμαστής του Jahn, υπήρξε ο πρώτος δάσκαλος Φυσικής Αγωγής στην Αμερική, που προήγαγε το Γερμανικό σύστημα.

Θα σταθούμε λίγο στον Ling, ο οποίος διερεύνησε τους αρχαίους Έλληνες συγγραφείς, αλλά και τον ανθρώπινο οργανισμό και δημιούργησε ένα σύστημα φυσικής αγωγής, που είχε σα σκοπό τη σωματική βελτίωση των νέων και την ενίσχυση της υγείας τους, με βάση την παιδαγωγική και τις αντιλήψεις των αρχαίων Ελλήνων για τη Φυσική Αγωγή. Πίστευε ότι οι επικίνδυνες ασκήσεις στο πρόγραμμα της Φυσικής Αγωγής δεν προσέφεραν κάτι χρήσιμο όσον αφορά την υγεία και την πρόοδο των συμμετεχόντων.

Το γυμναστικό σύστημα του Ling διαδόθηκε σε όλη την Ευρώπη από τους πτυχιούχους του γυμναστικού ινστιτούτου της Στοκχόλμης, στο οποίο εγγράφηκαν μαθητές από όλη την Ευρώπη και επικράτησε ακόμα και στη Γερμανία. Ο Ling υποστήριξε τη συμβολή της Φυσικής Αγωγής στη θεραπεία πολλών νοσημάτων, την ανέδειξε σε επιστήμη και θεμελίωσε τη σχέση της με την ανθρωπολογία. Η διάκριση του μαθήματος από τον Ling, σε ιατρική, παιδαγωγική, αισθητική και στρατιωτική Φυσική Αγωγή, συνέβαλε στην εκδήλωση έντονου ενδιαφέροντος για αυτό. Όλες οι έρευνες και τα συμπεράσματά του αποτυπώθηκαν στο βιβλίο με τίτλο «Οι γενικές βάσεις της γυμναστικής» το οποίο κάνει μνεία στους νόμους του ανθρώπινου οργανισμού, στις αρχές της παιδαγωγικής γυμναστικής, της στρατιωτικής, της ιατρικής, της αισθητικής και της πρακτικής γυμναστικής³².

Στις αρχές του 19ου αιώνα αναπτύχθηκε εκτός της Γερμανικής και Σουηδικής μεθόδου φυσικής αγωγής και η Αγγλική μέθοδος. Συγκεκριμένα, ο Thomas Arnold (1795-1842), παιδαγωγός, ήταν ο κύριος εκπρόσωπος του αγγλικού συστήματος φυσικής αγωγής. Η ποικιλία των δραστηριοτήτων και τα διάφορα αθλήματα είχαν γι' αυτόν πρωταρχική σημασία, εν αντιθέσει με το εκπαιδευτικό σύστημα της εποχής που έριχνε όλο το βάρος στη μελέτη. Απέδιδε ευεργετικές ιδιότητες στη σωματική άσκηση στην οποία στηρίζεται η αρμονική ανάπτυξη του σώματος και του πνεύματος, σύμφωνα με τους αρχαίους Έλληνες, τους οποίους και θαύμαζε.

Είναι σαφές ότι ο Arnold αναδείχθηκε σε σημαντικό παιδαγωγό καθώς είχε το χάρισμα της επικοινωνίας και ασκούσε μεγάλη επιρροή στα παιδιά, παρέχοντας ελευθερία στην επιλογή των παιχνιδιών και των αγώνων. Εισήγαγε το παιχνίδι και τα αγωνίσματα του λαού στα κολλέγια, τα οποία υιοθέτησε ακόμη και η αριστοκρατία. Δεν εφάρμοσε δικό του σύστημα³³.

31 Μεταξάς, Δ. (1906), Αί σωματικά άσκήσεις. Έν Αθήναις, σ. 231.

32 Χρυσάφης, Ι. (1923), Η γυμναστική. Έν Αθήναις, σ.σ. 65- 66. .

33 Παυλίνης, Ε. (1927), Ιστορία τής γυμναστικής. Αθήναι, σ. 364.

Κατά συνέπεια, από το σύνολο των μαθητών προέκυψαν αθλητές που ασκούσαν μέσα από τη συμμετοχή τους σε διάφορα αθλήματα και με αυτόν τον τρόπο διαδίδονταν διαφορετικές αθλητικές δραστηριότητες, με έμφαση στον σεβασμό των κανόνων, ενώ η Αγγλική αγωγή στα σχολεία-κολλέγια αποσκοπούσε στη δημιουργία καλών χριστιανών³⁴. Σημαντική ήταν και η συμβολή του πολέμιου της μονομερούς αγωγής Herbert Spencer (1820- 1903), στην ανάπτυξη της Φυσικής Αγωγής.

Για τους Άγγλους (μέσω των παιγνιδιών και αγωνισμάτων) και τους Γερμανούς (με τη συνεχή άσκηση), ήταν ιδιαίτερα σημαντικό να κινητοποιούνται όλα τα μέρη του σώματος. Ειδικότερα, παιχνίδια όπως παντομίμα, κατασκηνώσεις, πεζοπορίες, ιπποδρομίες κ.α. οργανώνονται από τα καλύτερα αγόρια και κορίτσια που τα κατευθύνουν. Βέβαια, θα πρέπει να σημειωθεί ότι υπήρχε μια μικρή μειοψηφία Άγγλων, η οποία αποδέχθηκε τη διορθωτική φυσική αγωγή και όχι την ελεύθερη δραστηριότητα³⁵.

Ο Georges Hebert, δημιουργός της σωματικής αγωγής στη Γαλλία, υπό την έμπνευση του J.J. Rousseau, ασχολήθηκε με την παιδική και τη γυναικεία φυσική αγωγή, ενώ ήταν οπαδός των φυσικών κινήσεων των αρχαίων. Επίσης, πίστευε στη σωματική τελειοποίηση, με στόχο την ανάπτυξη της σωματικής δύναμης, υπό την επίβλεψη και παρακολούθηση των γιατρών³⁶.

Τα θεμέλια λοιπόν, για να οργανωθεί η γυμναστική κίνηση, έθεσαν ο γερμανός φιλόσοφος και γυμναστής Guts Muths, με την πρώτη μεθοδευμένη προσπάθεια, σε ευρωπαϊκό επίπεδο και ο συνεχιστής του F. Ludwig Jahn. Όμως, την ψυχή και την σκέψη τους καθοδηγούσε η αρχαία ελληνική γυμναστική. Η ονομασία “Philanthropinum”, όλων σχεδόν των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στη Γερμανία, μαρτυρεί την επίδραση της αρχαίας ελληνικής γυμναστικής φιλοσοφίας, αλλά και του πνεύματος της ελληνικής παιδείας, στη χώρα.

4. Συμπεράσματα

Από την ενδελεχή μελέτη των πηγών μπορούμε εύκολα να συμπεράνουμε ότι η γυμναστική αποτέλεσε τον πυλώνα πάνω στον οποίο στηρίχθηκε η ανάπτυξη του αθλητισμού στο δημόσιο χώρο. Η Αρχαία Ελλάδα έδειξε μεγάλο σεβασμό στη Φυσική Αγωγή, αντιλαμβανόμενη τα οφέλη της. Από το 3.000 π.χ., σύμφωνα με τους ιστορικούς, υπήρχαν αποδείξεις ότι δραστηριότητες της Φυσικής Αγωγής, όπως το κνήγι, η πάλη, ο χορός, η κολύμβηση ήταν ιδιαίτερα δημοφιλείς στον αρχαίο ελληνικό πολιτισμό, γεγονός που μαρτυρούν και οι αρχαιολογικές έρευνες. Η μουσική για το πνεύμα και η γυμναστική για το σώμα, θεωρήθηκαν μείζονος σημασίας θέματα, με τη γυμναστική να συμβάλει κυρίως στο θάρρος, την πειθαρχία

34 Γιαννάκης, Θ. (1981), Η Φυσική Αγωγή από το 394 π.Χ.. Αθήνα, σ. 57.

35 Παυλίνης, Ε. (1927), Ιστορία της γυμναστικής. Αθήνα, σ. 365.

36 Γιαννάκης, Θ. (1981), Η Φυσική Αγωγή από το 394 π.Χ.. Αθήνα, σ. 60.

και τη σωματική ευεξία, αλλά και να τονίζει την αίσθηση του δίκαιου παιχνιδιού και την ανάπτυξη των αισθητικών αξιών. Για την διεξαγωγή του πολέμου η καλή φυσική κατάσταση για τον άντρα ήταν εξίσου αναγκαία όσο και η γενναιότητα. Οι αρχαίοι Έλληνες αγαπούσαν τη σωματική προσπάθεια και τον αγώνα καθώς θεωρούσαν ότι τους παρείχε την ποιότητα που χρειάζονταν για την διεξαγωγή του πολέμου. Οι γιατροί και οι φιλόσοφοι θεωρούσαν τη σωματική άσκηση ως μέσο θεραπείας που συμβάλει σε μια υγιεινή ζωή και όχι απλά έναν πολιτικό ή εκπαιδευτικό θεσμό.

Στην Αρχαία Σπάρτη η κυβέρνηση έλεγχε την εκπαίδευση και την ευημερία, από το λίκνο μέχρι την διακοπή της εργασίας, και η προώθηση της Φυσικής Αγωγής στην εκπαίδευση αποτελούσε δική της ευθύνη. Από την άλλη, οι Αθηναίοι, με πιο φιλελεύθερες αντιλήψεις από τους Σπαρτιάτες, ενδιαφέρονταν να εκπαιδεύσουν το παιδί, ώστε να αναλάβει τις πολιτικές του ευθύνες και να αναπτύξει με φυσικό τρόπο τις ατομικές του ιδιότητες. Δόθηκε λοιπόν έμφαση περισσότερο στη διαμόρφωση των χαρακτήρων, παρά στη ανάπτυξη της δύναμης και της ανδρείας.

Στην Ευρώπη από τον 5ο μέχρι τον 9ο αιώνα ο αθλητισμός είχε, όπως είδαμε, αναγκαστικά στρατιωτικό χαρακτήρα, ενώ τον 11ο και 13ο αιώνα, κατά την περίοδο των σταυροφοριών, οι πολίτες συμμετείχαν και πάλι στον αθλητισμό. Στην περίοδο της Αναγέννησης δόθηκε ιδιαίτερη σημασία στην ανάπτυξη των γραμμάτων και των τεχνών, ενώ τον 19ο αιώνα τα κράτη συνειδητοποίησαν τη σημασία της φυσικής αγωγής για την εκπαίδευση όπως ακριβώς και στην αρχαία Ελλάδα. Στους βυζαντινούς χρόνους, η εκκλησία καταπολέμησε την απολυτοποίηση του γυμνού σώματος, όμως ο λαός ποτέ δεν έπαψε να αγαπά τα αγωνίσματα και το παιχνίδι.

Οι Ολυμπιακοί Αγώνες, του 1896 αρχικά, επιτάχυναν την ανάπτυξη και εξάπλωση του αστικού φαινομένου των σπορ, αλλά και θεσμών (σωματεία, αθλητικοί οργανισμοί, αθλητικές ομάδες) που συνόδευαν την επέκτασή τους.

Τα γυμναστικά συστήματα που υιοθετήθηκαν, ως αποτέλεσμα των ξένων επιρροών στην αυγή του 19ου αιώνα ήταν το γερμανικό και το σουηδικό. Η Γερμανική μέθοδος Φυσικής Αγωγής είχε στρατιωτικά και εθνικιστικά χαρακτηριστικά, ενώ η Σουηδική είχε σκοπό την αρμονική διάπλαση του σώματος. Διαπιστώνουμε, τέλος, ότι οι παιδαγωγοί και φιλόσοφοι της Ευρώπης επηρέασαν άμεσα το περιεχόμενο και τους στόχους της Φυσικής Αγωγής και μετά από πολλά χρόνια δημιουργήθηκαν συστήματα εκπαίδευσης με διαφορετικούς σκοπούς το καθένα.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

Αρχαία κείμενα

Αριστοτέλης, Πολιτικών β', γ', δ'. Στο: Αρχαίοι Συγγραφείς, τόμ.1,2. Θεσσαλονίκη, 2006: Εκδόσεις Ζήτηρος

- Γεωργούλης, Κ. Δ. (1963), Πλάτωνος Νόμοι. Αθήνα: Βιβλιοθήκη Παπύρου
- Διαμαντόπουλος, Αδ. (1971) , Πολιτεία, Πλάτωνος. Αθήνα : Βιβλιοθήκη Παπύρου
- Galenus scripta minora :Περί αιρέσεων τοις εισαγομένοις, Θρασύβουλος, περί φυσικών δυνάμεων/ Claudii Galeni Pergameni , επιμέλεια : Ioannes Marquardt, Iwanus Mueller, Georgii Helmreich..Αθήνα: Παπαδήμας Δημ. Ν.
- Σιδέρης, Ζ. (1992), Ομήρου Οδύσσεια. Αθήνα: Οργανισμός Εκδόσεως Διδακτικών Βιβλίων.
- Σπανάκου, Ζ., Ομηρικά Έπη: Ιλιάδα. Εκδόσεις: Ινστιτούτο Υπολογιστών και εκδόσεων «ΔΙΟΦΑΝΤΟΣ»
- Φιλόστρατος, Γυμναστικός, (1953). Αθήνα: Κ.Σ. Κιτρινάρης

Συγγράμματα

- Βρατσάνος, Μ. (1901), Το δημοτικόν σχολείον. Στο: Περιοδικόν του συνδέσμου των Ελλήνων Δημοδιδασκάλων, περίοδος Γ', έτ. Α. Αθήνα, σ.4.
- Γιαννάκης, Θ. (1979) , Αρχαιογνωσία – Φιλοσοφία Αγωνιστικής, Αθήνα.
- Γιαννάκης, Θ. (1980) , Η φυσική αγωγή και ο αθλητισμός (διαχρονικά), Αθήνα.
- Γιαννάκης, Θ. (1981), Η φυσική αγωγή από το 394 μ.Χ., Αθήνα.
- Γιαννάκης, Θ. (1990), Ιστορία φυσικής αγωγής, (Αρχαίοι Μεσογειακοί αγώνες), Αθήνα.
- Γιαννάκης, Θ. (1992), Ζάππειες και σύγχρονες Ολυμπιάδες, Αθήνα.
- Γιαννάκης, Θ. (2000), Λεξικό αρχαιοελληνικών όρων, ονομάτων και πραγμάτων Αθλητισμού, Αθήνα.
- Γιάτσης, Σ. (1985), Εισαγωγή στην ιστορία της φυσικής αγωγής στον Ελληνικό κόσμο. Θεσσαλονίκη.
- Γιάτσης, Σ. (1998), Ιστορία της άθλησης και των αγώνων στον Ελληνικό κόσμο κατά τους Ελληνορωμαϊκούς, τους Βυζαντινούς και τους νεότερους χρόνους. Θεσσαλονίκη.
- Ζέρβας, Ι. (1993), Ψυχολογία Φυσικής Αγωγής και Αθλητισμού, σ.15
- Ηράντος, Κ. (1990), Αθλητισμός και κοινωνία, έκδ. δεύτερη. Θεσσαλονίκη.
- Ισηγόνης, Α. (1958), Ιστορία της παιδείας, Ρόδος.
- Μεταξάς, Δ. (1906), Αι σωματικά άσκήσεις. Έν Αθήναις.
- Μουρατίδης, Ι. (1990), Ιστορία φυσικής αγωγής (Με στοιχεία φιλοσοφίας). Θεσσαλονίκη: εκδ. Κ. Χριστοδουλίδη.
- Παγών, Γ. (1837), Περίληψις τῆς γυμναστικῆς, έκδοθεῖσα πρὸς χρῆσιν τῶν δημοδιδασκάλων. Έν Αθήναις, ἐκ τῆς Βασιλικῆς Τυπογραφίας
- Παυλίνης, Ε. (1927), Ιστορία τῆς γυμναστικῆς. Αθήναι
- Παυλίνης, Ε. (1953), Ιστορία της Γυμναστικής. Αθήνα: Οργανισμός εκδόσεως διδακτικών βιβλίων, σ.10

Φωκιανός, Ι. (1883), Έγχειρίδιον Γυμναστικής. ἐν Ἀθήναις.

Χρυσάφης, Ι. (1928), Ἡ γυμναστική (ἢ ἐπὶ σκοπὸν χρῆσις τῶν σωματικῶν ἀσκήσεων πρὸς ὄφελος τῶν πολιτῶν , ἔκδοσις τέταρτη. Ἀθήνα .

Χρυσάφης, Ι. (1930), Οἱ σύγχρονοι διεθνεῖς Ὀλυμπιακοὶ Ἀγῶνες,, τ. Α΄. Ἐν Ἀθήναις.

Ξενόγλωσση

Gillet, B. (1964), Ἱστορία του Αθλητισμοῦ. Ἀθῆναι.

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ἡ **Κυριακή Κυριαζή** εἶναι υποψήφια Διδάκτωρ στις Επιστήμες Ανθρώπινης Κίνησης και Ποιότητας Ζωῆς του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Ἐχει πραγματοποιήσει μεταπτυχιακές σπουδές στην Διοίκηση Αθλητικῶν Οργανισμῶν & Επιχειρήσεων του Τμήματος Οργάνωσης και Διαχείρισης Αθλητισμοῦ του Πανεπιστημίου Πελοποννήσου. Εἶναι ἀπόφοιτη του ΤΕΦΑΑ του ΕΚΠΑ. Ἐχει δημοσιεύσει σε περιοδικό του εξωτερικοῦ καθώς και σε Διεθνή Συνέδριο και τα ενδιαφέροντά της εστιάζουν σε ζητήματα Υγείας στο χώρο της Εκπαίδευσης.

Καλαφίκης Γεώργιος

Η κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον τρίτο αιώνα μ.Χ. μέσα από το πρίσμα της νεότερης και σύγχρονης ιστοριογραφίας: αντικρουόμενες θεωρίες και ερμηνευτικές προσεγγίσεις

Περίληψη

Η περιβόητη «κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον τρίτο αιώνα μ.Χ.» αποτελεί σύνθετο, πολύπλοκο και αμφιλεγόμενο ζήτημα με το οποίο ασχολούνται ιστορικοί και μελετητές ήδη από τα τέλη του δέκατου όγδοου αιώνα. Εφαλτήριο και καταλύτης για την κατανόηση του συγκεκριμένου ιστορικού φαινομένου αποδείχτηκε η «Ιστορία της Παρακμής και Πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας» του Edward Gibbon. Εδώ, εξετάζουμε το υπόβαθρο της βασικής ιστορικής θεώρησης του Gibbon, και την επίδραση που αυτή άσκησε σε μεταγενέστερους συγγραφείς. Επιπλέον, σχολιάζουμε και αξιολογούμε ορισμένες ακόμη βασικές θεωρίες σχετικές με το ζήτημα, όπως αυτές διαμορφώθηκαν από εξέχοντες σύγχρονους ιστορικούς. Τέλος, αναδεικνύουμε τις βαρβαρικές εισβολές και τις μεταναστεύσεις των λαών σε ανεξάρτητο και κορυφαίο παράγοντα ενίσχυσης της κρίσης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας κατά τον τρίτο αιώνα. Μάλιστα, αυτά τα γεγονότα οδήγησαν μακροπρόθεσμα στην κατάρρευση του αρχαίου κόσμου και στην ανάδυση του μεσαιωνικού.

Λέξεις-κλειδιά: Ιστορία, μεθοδολογία της Ιστορίας, αρχαιότητα, ύστερη

αρχαιότητα, μεσαίωνας, Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, κρίση του τρίτου αιώνα μ.Χ., βαρβαρικές εισβολές, «παρακμή και πτώση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας»

The Third Century Crisis of the Roman Empire as seen by Modern Historians: Conflicting Theories and Interpretative Trends

Abstract

The notorious “Crisis of the Roman Empire during the Third Century” remains a complex and controversial issue that still puzzles historians and scholars already since the end of the eighteenth century. A springboard and a catalyst for the comprehension of this historic phenomenon proved to be the multi-volume treatise “History of the Decline and Fall of the Roman Empire” by Edward Gibbon. The background of Gibbon’s basic viewpoint on the matter is being examined once more, together with its impact on later writers. In addition, we assess a number of other key theories on the subject, which were formulated by leading modern-era historians. We notice that for each theory objections and opposing views have been expressed. Finally, we highlight the barbarian invasions and the migration of peoples as a leading factor in escalating the crisis of the Roman empire during the third century. In the long run, this also led to the collapse of the Ancient World and to the advent of the Middle Ages.

Keywords: History, methodology of History, Antiquity, Late Antiquity, Middle Ages, Roman Empire, Crisis of the Third Century, Barbarian Invasions, “Decline and Fall of the Roman Empire”

1. Εισαγωγή – ακμή και κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (1^{ος}-3^{ος} αι.)

Κατά τη διάρκεια των δύο πρώτων αιώνων της ιστορικής της διαδρομής (1^{ος}-2^{ος} αι.) η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διένυε ανοδική τροχιά. Μάλιστα, ειδικά ο δεύτερος αιώνας στάθηκε αναμφίβολα εποχή μεγάλης ακμής. Συμπίπτει με τη δυναστεία των Αντωνίνων (96-192 μ.Χ.) και ακόμη περισσότερο με την περίοδο διακυβέρνησης των επονομαζόμενων «πέντε καλών αυτοκρατόρων» (Νέρβας, Τραϊανός, Αδριανός, Αντωνίνος Πίος και Μάρκος Αυρηλίου, 96-180 μ.Χ.). Η επιτήδευση και η βελτίωση του υλικού πολιτισμού έφτασαν σε πολύ υψηλά επίπεδα, τα οποία πιστεύεται ότι επιτεύχθηκαν ξανά μόλις τον δέκατο ένατο αιώνα¹.

1 Rostovtzeff, M. (1984), *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (επιμ.-μτφ.) Ι. Τουλουμάκος - Β. Κάλφογλου, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 287. Ίσως εμπνέεται απόττερα, χωρίς όμως να ανατρέχει ούτε να παραπέμπει, από εγκώμιο του Έλληνα ρήτορα Αίλιου Αριστείδη προς τιμήν του αυτοκράτορα Αντωνίνου Πίου (μέσα 2^{ου} αι.), καθώς και από τον Edward Gibbon. Πρβ. Αίλιος Αριστείδης, *Ρώμης εγκώμιον ή Πανηγυρικός εις Ρώμην*. Die Romrede des Aelius Aristides, hrsg. R. Klein, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1981-1983, § 97-102 (224.33-226.14). – Gibbon, E. (1914), *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. by J.B. Bury. New York: The Macmillan Company, first volume, chapter I, σ. 2, και chapter II, σ. 31. Ο Β. Ward-Perkins –αρχαιολόγος

Με επίκεντρο το Mare Nostrum, δηλαδή τη Μεσόγειο Θάλασσα, η ρωμαϊκή οικουμένη μετατράπηκε σε πρώιμο χωνευτήρι λαών και πολιτισμών, που όμοιό του δεν γνώρισε η ανθρωπότητα παρά μόνο στη σύγχρονη εποχή· παράλληλα, η ισχύς και η επιρροή του Imperium Romanum είχαν αγγίξει δυσθεώρητα ύψη, καθώς αναγνωρίζονταν σε όλο το εύρος του τότε γνωστού κόσμου².

Αυτή η άνθηση διήρκεσε περίπου μέχρι τις αρχές του τρίτου αιώνα, οπότε η ευημερία άρχισε να υποχωρεί και να παρέρχεται. Τη θέση της κατέλαβε μια μακρά περίοδος κρίσης, που κορυφώθηκε την πεντηκονταετία της λεγομένης «στρατιωτικής αναρχίας» (235-284 μ.Χ.). Τότε, η κρίση γενικεύθηκε και απέκτησε σχεδόν καθολικά χαρακτηριστικά, τουτέστιν: **(α)** έντονη και επίμονη πολιτική και καθεστωτική αστάθεια, **(β)** βαθμιαία μεταβολή ή/και ανατροπή καθεστωτικών και κοινωνικών δομών με έκρηξη κοινωνικών εντάσεων και συγκρούσεων, **(γ)** πολυπλόκαμη οικονομική κρίση και **(δ)** δημογραφική κάμψη. Ταυτόχρονα, η κρίση στο εσωτερικό συνοδεύτηκε και επιτάθηκε από **(ε)** μεγάλο κύμα «βαρβαρικών»³ επιδρομών και εισβολών σε όλο το μήκος των αχανών συνόρων της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας (limes romanus), που οδήγησε σε συνεχείς, αιματηρούς και δαπανηρούς πολέμους. Οπωσδήποτε, η σύμπτωση της εσωτερικής κρίσης και των εξωτερικών επιθέσεων δεν ήταν τυχαίο γεγονός· τουναντίον, φαίνεται πως αυτοί οι δύο καιρίοι συντελεστές πρόκλησης προβλημάτων και αστάθειας λειτουργούσαν συμπληρωματικά μεταξύ τους, ως συγκοινωνούντα δοχεία, αφού σε πολλές περιπτώσεις ο ένας παράγοντας τροφοδοτούσε και πυροδοτούσε τον άλλο και το αντίθετο, δημιουργώντας τελικά έναν ατέρμονο φαύλο κύκλο. Την εξωτερική απειλή επέτεινε η κλιμάκωση και ο συγχρονισμός ενίοτε των εχθρικών επιθέσεων. Νομοτελειακά, ο εξωτερικός κίνδυνος σε συνδυασμό με τις εσωτερικές εξελίξεις οδήγησαν, επιπλέον, σε μεταρρύθμιση και αναδιοργάνωση του ρωμαϊκού στρατού, δηλαδή του βασικού διαχρονικά στηρίγματος της αυτοκρατορικής εξουσίας⁴.

και ιστορικός της ύστερης αρχαιότητας– ανέλυσε την πρόοδο του πολιτισμού σε διάφορους τομείς, όπως επιτεύχθηκε τους δύο πρώτους μεταχριστιανικούς αιώνες στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, και τη συγκρίνει με την κατακόρυφη πτώση και αβυσσαλέα παρακμή που παρατηρείται ότι προκλήθηκε στη Δυτική Ευρώπη και στη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου κατά τον πρώιμο μεσαίωνα (5^{ος}-8^{ος} αι.) εξαιτίας των βαρβαρικών εισβολών και εγκαταστάσεων. Ward-Perkins, B. (2006), *Η Πτώση της Ρώμης και το Τέλος του Πολιτισμού* (Ιστορική Βιβλιοθήκη 7), (μτφ.) Θ. Γιαννόπουλος - Ο. Χειμωνίδου. Θεσσαλονίκη: Θύραθεν, σ.σ. 125-230. Ο W.M. Jongman –μελετητής της ρωμαϊκής οικονομίας και κοινωνίας– επεσήμανε τη βελτίωση του υλικού πολιτισμού από τον 2^ο αι. π.Χ. ως τον 2^ο αι. μ.Χ. στην ευρύτερη λεκάνη της Μεσογείου, την οποία αντιδιαστέλλει με την κρίση που ακολούθησε κατά τον τρίτο αιώνα. Jongman, W.M. (2007), Gibbon was right: The decline and fall of the Roman Economy. Στο: O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire*, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden–Boston: Brill, σ.σ. 186-195.

2 Καλαφίκης, Γ. (2009), *Η Οργάνωση του Ύστερου Ρωμαϊκού Στρατού (260 – 395). Σχηματισμοί Μάχης - Διοίκηση - Οχυρώσεις - Αμυντική Στρατηγική*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., σ. 2.

3 Οι αρχαίοι Έλληνες και οι Λατίνοι περιέγραφαν συμβατικά και χαρακτήριζαν υποτιμητικά με τον όρο «βάρβαρος, -οι» τους «απολίτιστους ξένους», που συνήθως κατοικούσαν έξω από τα όρια της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας και δεν μετείχαν της ανώτερης ελληνορωμαϊκής παιδείας και πολιτισμού, αλλά ήταν φορείς «βαρβαρικής», δηλαδή κατώτερης και υποδεέστερης, κουλτούρας.

4 Alföldy, G. (1974), The Crisis of the Third Century as seen by Contemporaries. *Greek, Roman and*

Μετά την άνοδο του αυτοκράτορα Διοκλητιανού στον θρόνο (284-305 μ.Χ.) η κατάσταση εξομαλύνεται και σταθεροποιείται, με τίμημα ωστόσο τον ευρύ μετασχηματισμό και την πολυδιάστατη «μεταμόρφωση» του Ρωμαϊκού κράτους. Η μεταρρυθμιστική τάση θα ενισχυθεί και θα παγιωθεί από τον αυτοκράτορα Μ. Κωνσταντίνο (306-337 μ.Χ.) και τους διαδόχους του τον τέταρτο αιώνα.

2. Επεξήγηση των εκπαιδευτικών στόχων του παρόντος άρθρου

Η παρούσα δημοσίευση συνιστά θεωρητική και βιβλιογραφική έρευνα που αποσκοπεί στο να προσφέρει σε εκπαιδευτικούς και μαθητές πρόσθετη τεκμηρίωση και ανάλυση του ιστορικού φαινομένου και των ιδιοτήτων της κρίσης του Ρωμαϊκού κράτους τον τρίτο αιώνα, ένα όντως κομβικό ιστορικό γεγονός

Byzantine Studies, vol. 15, σ.σ. 98-103. – Nicholas, D. (2000), *Η Εξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου. Κοινωνία, Διακυβέρνηση και Σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, (μτφ.) Μ. Τζιαντζή. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ.σ. 26-44. – Nichols, J. (2007), Mapping the crisis of the third century. Στο: O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire*. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden–Boston: Brill. Σημειώνουμε τα κύρια συμπτώματα κάθε έκφανσης της κρίσης: (α) πολυάριθμα στρατιωτικά κινήματα και ανάδειξη παντού δεκάδων σφετεριστών αυτοκρατόρων, συχνότατη και συνήθως βίαιη εναλλαγή των αυτοκρατόρων στον θρόνο, ενίοτε απόσχιση ολόκληρων περιφερειών από την κεντρική εξουσία, μετατροπή του πολιτεύματος από μετριοπαθή «Ηγεμονία» (Principatus) σε απολυταρχική «Δεσποτεία» (Dominatus), καθίζηση της πολιτικής επιρροής της Συγκλήτου, ωμή παρέμβαση των στρατιωτικών στην πολιτική κόνιστρα και στρατοκρατία, (β) μετασχηματισμοί κοινωνικοοικονομικών και πολιτικο-στρατιωτικών δομών, ευρεία κινητικότητα που διαπέρασε διάφορα κοινωνικά στρώματα, ληστείες και λεηλασίες, κοινωνικές αναταραχές και λαϊκές εξεγέρσεις σε ύπαιθρο και πόλεις, (γ) ύφεση γεωργικής παραγωγής, ανεπάρκεια τροφίμων, αύξηση τιμών, κάμψη βιοτεχνικής παραγωγής, τεχνολογική υστέρηση, παρακμή αστικής οικονομίας, κρίση δουλοκτητικού συστήματος παραγωγής, μεγέθυνση κρατικών δαπανών, αύξηση φορολογίας, υποτίμηση νομίσματος και πληθωρισμός, (δ) επιδημίες και πανδημίες (λ.χ. πανόλη), αύξηση της γενικής θνησιμότητας, (ε) διώσεις, σφαγές, διατάραξη κάθε παραγωγικής δραστηριότητας. Καλαφίτης, Γ. (2009), *Η Οργάνωση του Υστερου Ρωμαϊκού Στρατού (260 – 395). Σχηματισμοί Μάχης - Διοίκηση - Οχυρώσεις - Αμυντική Στρατηγική*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ., σ.σ. 2-35, για τις στρατιωτικές μεταρρυθμίσεις βλ. σ.σ. 58 κ.ε. Πρόσθετη βιβλιογραφία: Strobel, K. (1993), *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert'. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Mark Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.* (Historia Einzelschriften 75). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. – de Blois, L. (2002), The Crisis of the Third Century A.D. in the Roman Empire: A Modern Myth?. Στο: L. de Blois - J. Rich (eds.), *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire*. Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact of Empire, Nottingham, July 4-7, 2001 (Impact of Empire 2). Amsterdam: J.C. Gieben. – de Blois, L. (2007), The Military Factor in the Onset of Crises in the Roman Empire in the Third Century AD. Στο: L. de Blois - E. Lo Cascio (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire, Capri, March 29–April 2, 2005 (Impact of Empire 6). Leiden–Boston: Brill. – O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire*. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden–Boston: Brill (πρακτικά διεθνούς συνεδρίου, βασική και απαραίτητη συλλογή σχετικών άρθρων). – Menge, I. (2011), *Power and Status in the Roman Empire, AD 193–284* (Impact of Empire 12). Leiden–Boston: Brill. – Potter, D.S. (2014), *The Roman Empire at Bay AD 180–395* (Routledge History of the Ancient World). Second edition, Oxford–New York: Routledge, Parts II-III, σ.σ. 83-294. – Hoyer, D. (2016), Turning the Inside Out: The Divergent Experiences of Gaul and Africa during the Third Century AD. Στο: D. Slootjes - M. Peachin (eds.), *Rome and the Worlds Beyond Its Frontiers* (Impact of Empire 21). Leiden–Boston: Brill.

Παραπομπή: Καλαφίτης, Γ. (2021), Η κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον τρίτο αιώνα μ.Χ. μέσα από το πρίσμα της νεότερης και σύγχρονης ιστοριογραφίας: αντικρουόμενες θεωρίες και ερμηνευτικές προσεγγίσεις, *Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής*, τχ. 62/2021, σ.σ. 23-48. Στο: <http://periodiko.inpatra.gr>

που συνέβαλε στη μεταμόρφωση του αρχαίου κόσμου και τελικά στην πτώση και την αντικατάστασή του από τον μεσαιωνικό κόσμο. Πιο συγκεκριμένα, μπορεί να υποστηρίξει τη διδασκαλία ενοτήτων της Ιστορίας Α΄ Γυμνασίου (Ι.4. 3ος αι. μ.Χ. Η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία σε κρίση) και ειδικά της Α΄ Λυκείου (VI.2. Η κρίση της αυτοκρατορίας τον 3ο αι. μ.Χ. 2.1. Η κρίση του αυτοκρατορικού θεσμού. 2.2 Η οικονομική κρίση. 2.3 Η κοινωνική κρίση. 2.4 Οι βαρβαρικές επιδρομές. 2.5 Η παρακμή του αρχαίου κόσμου. Ειδικά η τελευταία ενότητα αναφέρεται ακροθιγώς στη διαφορά απόψεων και εκτιμήσεων μεταξύ των ιστορικών για τα αίτια, το φαινόμενο και τις πτυχές της κρίσης), σε συνάρτηση με τη διδασκαλία του κεφαλαίου «VII. Η ύστερη αρχαιότητα» επίσης στην Ιστορία της Α΄ Λυκείου, όπου σημειώνονται οι κυριότεροι ιστορικοί παράγοντες που οδήγησαν σε μετεξέλιξη το Ρωμαϊκό κράτος.

Σε αυτό το πλαίσιο, το παρόν άρθρο μπορεί να αξιοποιηθεί υποστηρικτικά για τη διαμόρφωση σεναρίων μαθήματος από τους εκπαιδευτικούς που θα κλιθούν να διδάξουν σχετικές ενότητες στο μάθημα της Ιστορίας, είτε να χρησιμοποιηθεί πρακτικά ως πρόσθετο εκπαιδευτικό υλικό με οποιονδήποτε τρόπο κρίνεται διδακτικά πρόσφορο, είτε να συνεισφέρει στην εκπόνηση σχολικών εργασιών. Μέσω της παρουσίασης διαφόρων ιστορικών σχολών σκέψης σχετικά με τα αίτια και τη σημασία της κρίσης του τρίτου αιώνα παρέχονται ερεθίσματα για αναστοχασμό και γόνιμο διάλογο στο πλαίσιο της παράδοσης του μαθήματος. Φιλοδοξεί, λοιπόν, να διευκολύνει την ενεργητική διδασκαλία μέσω πρόκλησης ενδιαφέροντος χάρη σε αμφίδρομη και αλληλεπιδραστική διαλεκτική συζήτηση μεταξύ διδασκόντων και διδασκόμενων.

3. Αντικρουόμενες θεωρίες σχετικά με την κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον τρίτο αιώνα. Από τον Gibbon έως τις μέρες μας

3.1. Εισαγωγικές παρατηρήσεις – Αποσαφήνιση ερευνητικής κατεύθυνσης και στόχευσης

Η ενδελεχής διερεύνηση και ο εξαντλητικός σχολιασμός των πάμπολλων αναλύσεων, απόψεων, ερμηνειών και θεωριών για την κρίση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας τον τρίτο αιώνα (και πολύ περισσότερο για τον πέμπτο αιώνα) υπερβαίνει τους σκοπούς και τις επιδιώξεις του παρόντος άρθρου αφού επαρκεί για ολόκληρη σχετική εξειδικευμένη μονογραφία. Πάντως, στα συγγράμματα που παραπέμπουμε μπορεί ο αναγνώστης να εντοπίσει πρόσθετη επιβοηθητική και χρήσιμη βιβλιογραφία για το θέμα⁵. Εφιστούμε, ωστόσο, την προσοχή ως προς τούτο: οφείλουμε να έχουμε πάντα κατά νου ότι οι ιστορικοί και οι μελετητές που ασχολήθηκαν με το φαινόμενο

5 Η παράθεση των απόψεων των αναφερόμενων επιστημόνων γίνεται αυστηρά με χρονολογική σειρά πρώτης δημοσίευσης των σχετικών τους μελετών, η οποία δεν συμπίπτει αναγκαστικά με μεταγενέστερες επανεκδόσεις, αναθεωρημένες ή μη, καθώς και μεταφράσεις στην ελληνική.

είναι πνευματικά τέκνα της περιόδου στην οποία έζησαν και έδρασαν, καθώς επεξεργάζονται τις πληροφορίες υπό το πρίσμα της εκάστοτε εποχής. Επομένως, είναι φυσικό οι απόψεις τους να αντανakλούν την οπτική, τις προτεραιότητες και τις πνευματικές ανησυχίες της εποχής τους.

Πλήθος επιχειρημάτων και θεωριών έχει, λοιπόν, διατυπωθεί σχετικά με τις αιτίες που οδήγησαν σε τόσο σοβαρή και πολύμορφη κρίση τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία τον τρίτο αιώνα. Η νεότερη και σύγχρονη βιβλιογραφία που καλύπτει τούτο το σημαντικό ιστορικό ζήτημα είναι ουσιαστικά απέραντη, καθώς αποτελείται από έναν πρακτικά ανεξάντλητο όγκο συγγραμμάτων. Ευκαιρίας δοθείσης, τονίζουμε ότι η βιβλιογραφία που θα αξιοποιήσουμε ευθύς αμέσως είναι απλώς ενδεικτική ορισμένων βασικών ερμηνευτικών σχολών. Έχει επιλεγεί σκοπίμως ώστε να εστιάσουμε και να επικεντρωθούμε σε τρεις συγκεκριμένους παράγοντες που έχουν τεθεί και προταθεί ως πιθανά βαθύτερα αίτια της κρίσης, αφού πρώτα τους διατυπώσουμε υπό τη μορφή ερωτημάτων που χρήζουν διερεύνησης και απάντησης. Χάρη σε αυτή τη μέθοδο διενέργειας ερωταπαντήσεων θα αναδείξουμε περαιτέρω αντιθέσεις και θα αποκαλύψουμε πτυχές της επιστημονικής αντιπαλότητας μεταξύ διαφόρων μελετητών και ιστορικών. Μάλιστα, παρατηρούμε πως για κάθε θεωρία έχει διατυπωθεί αντίστοιχος αντίλογος, περίπου σαν είδωλο σε καθρέφτη. Το ίδιο αντιπροσωπευτικά και αποκαλυπτικά είναι ορισμένα ακόμη συμπεράσματα σχετικά με την κρίση του τρίτου αιώνα, τα οποία παρουσιάζουμε και προεκτείνουμε. Αραγε, τι έφταιγε πρωτίστως για την κρίση στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία του τρίτου αιώνα;

3.2. Η ηθική κατάπτωση, ο πνευματικός σκοταδισμός και η επικράτηση του παραλόγου; Η καταλυτική επίδραση της θεωρίας του E. Gibbon – συνοπτική παρουσίαση

Το έργο που καθόρισε αποφασιστικά την ανάγνωση και ερμηνεία αυτής της κρίσιμης μεταβατικής περιόδου υπήρξε η κολοσσιαία σημασία πολύτομη μελέτη του ιστορικού και συγγραφέα Edward Gibbon με τον «προκλητικό» τίτλο *«Ιστορία της Παρακμής και Πτώσης της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας»*. Εκεί ανέλυσε διεξοδικά και περιέγραψε γλαφυρά μια πολύ μακρά πορεία «παρακμής και πτώσης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας», η οποία θεωρεί πως άρχισε ήδη από τον δεύτερο αιώνα και κατέληξε στην Άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453. Το βιβλίο δημοσιεύτηκε σταδιακά μεταξύ των ετών 1776-1788 και γνωρίζει έκτοτε αλλεπάλληλες επανεκδόσεις και πολυάριθμες μεταφράσεις⁶. Η επιρροή που άσκησε η συγκεκριμένη πραγματεία στη μελέτη της ιστορίας της αρχαίας Ρώμης, του Βυζαντίου και της μεσαιωνικής Δύσης στάθηκε τόσο καταλυτική ώστε αρκεί μία μόνο επισήμανση για την αποδείξει: οι όροι περί «παρακμής»

6 Εδώ χρησιμοποιείται έκδοση των αρχών του 20^{ου} αιώνα που επιμελήθηκε ο J.B. Bury. Gibbon, E. (1914), *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. by J.B. Bury. New York: The Macmillan Company.

και «πτώσης» έχουν υιοθετηθεί από όλους τους μεταγενέστερους ιστορικούς που έχουν ασχοληθεί με το ζήτημα. Πλέον, οι περισσότεροι οριοθετούν με ακρίβεια την «παρακμή» στον τρίτο και την «πτώση» στον πέμπτο αιώνα. Θα τολμούσαμε, λοιπόν, να αντιπαραβάλουμε την αξία που έχει η συγκεκριμένη μελέτη για την ιστοριογραφία με την επιρροή που άσκησαν η αμερικανική και η γαλλική επανάσταση στη διαμόρφωση και εμπέδωση της σύγχρονης δυτικής αντιπροσωπευτικής δημοκρατίας. Άλλωστε, σημαδιακά η δημοσίευση του έργου συνέβη μεταξύ της έναρξης της αμερικανικής επανάστασης και λίγο προτού εκραγεί η αντίστοιχη γαλλική το 1789.

(Οι έξι τόμοι της πρώτης έκδοσης. Πηγή: www.raptisrarebooks.com/product/)

Ο Gibbon υπήρξε αναμφίβολα πνευματικό τέκνο της εποχής του Διαφωτισμού. Για πρώτη ίσως φορά έπειτα από τον πέμπτο και τέταρτο αιώνα π.Χ. ο ορθολογισμός αξιοποιήθηκε με συνέπεια και συνέχεια ως επιστημονικό και φιλοσοφικό εργαλείο στα χέρια των διανοητών του Δυτικού πολιτισμού. Η μέγιστη και καθοριστική διαφορά με τον αρχαίο κόσμο είναι ότι η επιστροφή της ορθής λογικής υπήρξε έκτοτε αμετάκλητη και η κυριαρχία της αναμφισβήτητη, τουλάχιστον ως τις μέρες μας. Ο Gibbon ανέλυσε τα αίτια της κρίσης του τρίτου αιώνα υπό το πρίσμα του ορθολογισμού των ημερών του και φαίνεται πως κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οφειλόταν σε εκείνο που στις μέρες μας έχει περιγραφεί ως «διαρροή του πραγματικού». Η προσέγγιση του Gibbon σχετικά με τον πολιτισμό της περιόδου που εξετάζουμε είναι απόρροια ενός σαφούς διαχωρισμού μεταξύ «πραγματικού» και «πλασματικού», μεταξύ αφενός

ορθής λογικής και αφετέρου προλήψεων και δεισιδαιμονιών. Θεωρεί ότι στην εξελικτική πορεία κάθε κοινωνίας μπορεί να επέλθει κάποια στιγμή οπότε κάποια «πλασματική» και «παράλογη» δύναμη, όπως ένα σύνολο θρησκευτικών αντιλήψεων ή ένα ρεύμα μεταφυσικής σκέψης, ενεργοποιείται και μπορεί να αντικαταστήσει την ανθρώπινη κοινή λογική. Στην περίπτωση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εντοπίζει τη φθοροποιό αυτή δύναμη στην άνοδο και επικράτηση του χριστιανισμού, η οποία οδήγησε τον αρχαίο και μεσαιωνικό κόσμο στη δεισιδαιμονία και τον σκοταδισμό, στη μισαλλοδοξία και τον φανατισμό⁷. Εφόσον υιοθετήσουμε τέτοιες απόψεις, οφείλουμε να δεχτούμε ότι οι άνθρωποι είχαν τότε στραφεί στη θρησκεία αναζητώντας καταφύγιο και παρηγοριά, και επίσης ότι ο κόσμος μαστιζόταν από ηθική κρίση από τη στιγμή που έληξε η περίοδος της ύψιστης ακμής του ρωμαϊκού πολιτισμού γύρω στα τέλη του δεύτερου αιώνα. Τη θεώρηση αυτή η σημερινή επιστήμη την αντιμετωπίζει, όμως, με σκεπτικισμό και αμφισβήτηση.

Ως Διαφωτιστής, ο Gibbon υπήρξε αμείλικτος επικριτής του χριστιανισμού και ειδικά του μοναχισμού. Εκείνο που καταλογίζει στη χριστιανική Εκκλησία ήταν ότι αύξανε διαρκώς τη δύναμη και την επιρροή της μέσω της καλλιέργειας εμμονικής πίστης στη μεταθανάτια «σωτηρία της ψυχής». Οι χριστιανικές διαμάχες και οι χριστολογικές έριδες στις οποίες πρωτοστατούσαν κατά κανόνα φανατικοί μοναχοί θεωρεί πως ήταν τυπικά δείγματα μιας γενικότερης σύγκρουσης μεταξύ κοινής λογικής και παραλογισμού στο σύνολο της ύστερης ρωμαϊκής κοινωνίας. Το σπάσιμο του ιστού της πραγματικότητας αποδεικνύει περίτρανα η ίδια η «ζωή των πρώτων μοναχών που περνούσε όλη με μετάνοια και απομόνωση, άθικτη από τις κάθε λογής ασχολίες που γεμίζουν τον χρόνο και ασκούν τις ικανότητες των λογικών, δραστήριων και κοινωνικών όντων»⁸. Πάνω σε τούτη τη διαπίστωση στοιχειοθετεί το κατηγορητήριο εναντίον του χριστιανισμού. Πιστεύει ότι η Εκκλησία απέτυχε να διατηρήσει ή να αναδιαμορφώσει τις λεπτές ισορροπίες μεταξύ της δεισιδαιμονίας και ενός πλέγματος κοινωνικών περιορισμών που θα διασφάλιζαν ότι ο παραλογισμός δεν θα ξέφευγε από τον έλεγχο. Επ' αυτού εδράζεται και η γνώμη του Gibbon για την ειδωλολατρία των αρχαίων, για την οποία δεν ένιωσε καμία νοσταλγία. Κρίνει ωστόσο ότι η ειδωλολατρία ήταν ένα θρησκευτικό σύστημα που δεν διέθετε αρκετή συνοχή ώστε να υψώσει παράλογα και άσειστα διανοητικά οικοδομήματα που θα έκαναν τον κοινωνικό ιστό να υποχωρήσει κάτω από το ίδιο τους το βάρος⁹.

7 Brown, P. (2000), Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ.σ. 39-56.

8 Gibbon (1914). Στον: Brown, P. (2000), Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 46.

9 Brown, P. (2000), Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής,

Μολαταύτα, ανάλογη «διαρροή του πραγματικού» χαρακτηρίζει ανέκαθεν εκφάνσεις της ζωής και της σκέψης των αρχαίων ανθρώπων· δεν ήταν επομένως αποκλειστική ιδιαιτερότητα της ύστερης αρχαιότητας¹⁰. Μάλιστα, συνεχίζει να επιδρά ποικιλοτρόπως και στον σύγχρονο άνθρωπο. Η λογική και ο παραλογισμός πάντοτε συνυπήρχαν και εξακολουθούν να συνυπάρχουν ως αχώριστες σχεδόν ιδιότητες της ανθρώπινης φύσης. Εξάλλου, ήταν πολύ φυσικό δεισιδαιμονίες και μεταφυσικές αναζητήσεις να κυριαρχούν σε μια εποχή πλήρους αβεβαιότητας για το μέλλον, σε μια μεταβατική εποχή όπως η ύστερη αρχαιότητα, οπότε η διαρκής εσωτερική αστάθεια και οι συνεχείς βαρβαρικές επιδρομές και εισβολές αποτελούσαν σταθερή συνιστώσα της καθημερινότητας. Συνεπώς, δεν αξίζει να προσάπτουμε κατηγορίες εναντίον συλλήβδην του κόσμου της αρχαιότητας, προτού εξετάσουμε υπό ευρύτερη προοπτική το ιστορικό, κοινωνικό και πολιτιστικό πλαίσιο κάθε ιστορικής περιόδου.

Χαρακτηριστικό, επίσης, της σκέψης του Gibbon είναι ότι ο κόσμος των ιδεών και οι κοινωνικές εξελίξεις αναπτύσσονται παράλληλα και εξελίσσονται από κοινού. Γι' αυτό δεν πρέπει να αντιπαραβάλλονται, να αντιδιαστέλλονται ή να εξετάζονται χωριστά, όπως πλέον συμβαίνει συχνά στις σύγχρονες επιστημονικές μελέτες που αφορούν στην ύστερη αρχαιότητα. Από τη μία πλευρά, η παρακμή της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας οφειλόταν στη σταδιακή επικράτηση των προλήψεων και στη ραγδαία και πρωτοφανή συσσώρευση κοινωνικής και πολιτικοοικονομικής ισχύος στα χέρια του χριστιανικού κλήρου. Από την άλλη, διαπιστώνεται ξεκάθαρο έλλειμμα συνοχής στο ύστερο Ρωμαϊκό κράτος. Τον τρίτο αιώνα, η υπερδομή της αυτοκρατορίας φέρεται να είχε πλέον αποκοπεί από τον ιστό των κοινωνικών σχέσεων. Παράλληλα, η αυτοκρατορική αυλή εκτιμάται πως είχε χάσει κάθε επαφή με την κοινωνική πραγματικότητα. Η αυτοκρατορική εξουσία είχε απομακρυνθεί από τη μετριοπάθεια του πολιτεύματος του Οκταβιανού Αυγούστου (Principatus, Ηγεμονία) και όδευε προς τον δεσποτισμό (Dominatus, Δεσποτεία). Αυτή η ζωηρή αντίθεση ανάμεσα στην έντεχνη συγκάλυψη του απολυταρχισμού από τον Αύγουστο (27 π.Χ.-14 μ.Χ.) και στην εσκεμμένη προβολή του δεσποτισμού από τον Διοκλητιανό αποτελεί κομβικό σημείο της ιστορικής αφήγησης και εξήγησης του Βρετανού Διαφωτιστή¹¹.

σ.σ. 41-5.

¹⁰ Συνήθως θεωρείται ότι η ύστερη αρχαιότητα αρχίζει τον 3^ο αιώνα, κατά τη διάρκεια της κρίσης του Ρωμαϊκού κράτους. Στη Δύση λήγει το 476 μ.Χ. οπότε καταρρέει οριστικά το δυτικό Ρωμαϊκό κράτος, ενώ στην Ανατολή λήγει στα μέσα του 7^{ου} αιώνα εξαιτίας της θυελλώδους επέλασης και λαίλαπας των μουσουλμάνων Αράβων.

¹¹ Brown, P. (2000), Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ.σ. 37, 40, 43, 48-9, 51. – Brown, P. (2000), Υπό τη σκιά του Γίββωνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 61.

(J.W. Waterhouse: *Οι Ευνοούμενοι του αυτοκράτορα Ονώριου*, 1883. Αλληγορία της «Παρακμής και Πτώσης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας». Πηγή: en.wikipedia.org/)

3.2.1 Η απήχηση της «γιββώνειας» θεωρίας σε σύγχρονους μελετητές

Η αδυναμία της ρωμαϊκής κοινωνίας να τιθασεύσει την παρεμβατική, διαβρωτική και τελικά φθοροποιό δύναμη της δεισδαιμονίας, του φανατισμού και του σκοταδισμού διατρέχει όλο το έργο του Gibbon, όπως επισημαίνουν σύγχρονοι μελετητές του. Το προανάκρουσμα αυτών των εξελίξεων είχε ήδη ηγήσει από την εποχή των Αντωνίων (96-192 μ.Χ.), για την οποία ο συγγραφέας σχολίασε ότι «η μακρόχρονη ειρήνη και το ομοιόμορφο καθεστώς των Ρωμαίων στάλαξαν ένα αργό και κρυφό δηλητήριο στον οργανισμό της αυτοκρατορίας»¹². Αυτή η θεώρηση έχει επηρεάσει σημαντικά τη διατύπωση παρεμφερών θέσεων, ίσως όχι τόσο ποιητικών αλλά περισσότερο ρεαλιστικών, από διάφορους μεταγενέστερους μελετητές. Σύμφωνα με τον ιστορικό της αρχαιότητας M. Rostovtzeff, το Ρωμαϊκό κράτος έπασχε από κόπωση που έγινε φανερή από τα μέσα του δεύτερου αιώνα. Η οικονομική ανάπτυξη οδηγούσε περισσότερο σε απλή αριθμητική αύξηση των πλουτοπαραγωγικών πηγών παρά στη συστηματική εκμετάλλευσή τους. Οι άνθρωποι έχασαν σταδιακά τη δημιουργική τους διάθεση και την εφευρετικότητα. Το ενδιαφέρον τους στράφηκε περισσότερο σε μεταφυσικές αναζητήσεις παρά σε γήινα ζητήματα. Η απάθεια των πλουσίων και η δυσαρέσκεια των φτωχών επιδείνωνε αντίστοιχα την αδιαφορία και την απελπισία. Τελικά, εξασθένησε πλήρως κάθε ικμάδα του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού. Επιστήμες, γράμματα, τέχνες και οικονομία παρήκμασαν, ενώ κράτος και κοινωνία παρέλυσαν¹³. Πιο

12 E. Gibbon (1914). Στον: Brown, P. (2000), *Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα*. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 52.

13 Rostovtzeff, M. (1984), *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (επιμ.-μτφ.) Ι. Τουλουμάκος - Β. Κάλφογλου, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 296-9, 309, 350-367.

πρόσφατα, υποστηρίχθηκε ότι η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία του πρώτου και ιδίως του δεύτερου αιώνα ήταν μια κοινωνία όπου μια μειονότητα πάμπλουτων προνομιούχων είχε ήδη απομυζήσει τον πλούτο, όπου ενδημική βία μάστιζε την ύπαιθρο και όπου η πλειονότητα του λαού επιβίωνε στα πρόθυρα λιμού και λοιμού¹⁴. Τέλος, ο ιστορικός της ύστερης αρχαιότητας P. Brown μεταχειρίζεται τη «γιββόνεια» οπτική και παρατηρεί ότι η πνευματική καταρράκωση των ανθρώπων εκείνης της εποχής οφειλόταν όχι μόνο στις πεποιθήσεις τους, αλλά επιπλέον στη μετατροπή του Ρωμαϊκού κράτους σε εξουθενωμένη κοινωνία και στη διάλυση του συνεκτικού ιστού που παλαιότερα καθιστούσε την αυτοκρατορία μια ισορροπημένη κοινοπολιτεία¹⁵.

3.2.2 Αξιολόγηση της «γιββόνειας» θεωρίας περί «παρακμής και πτώσης» (decline and fall)

Εξαρχής παρακάμπουμε τη γνώμη του Gibbon περί διαβρωτικής επιρροής του χριστιανισμού στους ανθρώπους και στην κοινωνία της ύστερης αρχαιότητας, αφού είναι μια αμφιλεγόμενη θεώρηση για τους σύγχρονους μελετητές. Ενδεικτικά σημειώνουμε τον ιστορικό της ρωμαϊκής αρχαιότητας Géza Alföldy, ο οποίος δεν αμφιβάλει τουλάχιστον για τον «πατριωτισμό» των Ρωμαίων χριστιανών, και την καθηγήτρια ύστερης ρωμαϊκής και βυζαντινής ιστορίας Averil Cameron, η οποία αμφισβητεί την «ηθική πτώση» και τη στροφή των ανθρώπων στη θρησκεία και την πνευματικότητα¹⁶. Επικεντρωνόμαστε στην βασική του ορολογία περί «παρακμής και πτώσης» που έχει κυριαρχήσει έκτοτε στη σχετική βιβλιογραφία. Άραγε, υπήρξε πράγματι η «παρακμή και πτώση» που επαγγέλλεται ο Gibbon, και αν ναι, σε ποιο βαθμό;

Καταρχήν, απορρίπτουμε την υπερχλιόχρονη πορεία «παρακμής και πτώσης της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας» ως υπερβολικά παρατεταμένη, ιστορικά αφύσικη και μεθοδολογικά εσφαλμένη¹⁷. Περιορίζουμε το ερευνητικό μας ενδιαφέρον στην κρίση του τρίτου αιώνα και στον μετέπειτα αντίκτυπό της. Εάν

14 R. MacMullen (1974). Στον: Brown, P. (2000), Υπό τη σκιά του Γίββωνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 70.

15 Brown, P. (2000), Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ.σ. 46-7.

16 Alföldy, G. (1992), *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, (μτφ.) Α. Χανιώτης. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ.σ. 370-1. – Cameron, A. (2000), *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία (284 μ.Χ.–430 μ.Χ.)*, (μτφ.) Ι. Κράλλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα, σ.σ. 20-2, 34-5.

17 Πρώτον, διότι καμία άλλη «παρακμή και πτώση» δεν διήρκεσε ποτέ και πουθενά τόσο πολύ, αφού τέτοια φαινόμενα κατά κανόνα εξελίσσονται συντομότερα. Δεύτερον, διότι στο μεταξύ η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία μετεξελίχθηκε σταδιακά σε ένα καινούργιο κρατικό μόρφωμα με ανόμοια χαρακτηριστικά, τη Βυζαντινή αυτοκρατορία. Τρίτον, διότι μέσα σε τόσο εκτενή χρονικά διαδρομή υπήρξαν ασφαλώς πολλά μεσοδιαστήματα ακμής της Ρωμαϊκής και ιδίως της –διαδόχου της– Βυζαντινής αυτοκρατορίας σε όλους τους τομείς του ιστορικού βίου. Αντιπρβ. Gibbon, E. (1914), *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. by J.B. Bury. New York: The Macmillan Company, seventh volume, chapter LXXI, σ.σ. 316-338.

αναφερόμαστε σε πνευματική παρακμή, μπορούμε να ισχυριστούμε ότι ίσως ανιχνεύεται στον ρωμαϊκό κόσμο του τρίτου αιώνα. Στη φιλοσοφία, στις τέχνες και γενικότερα στον κόσμο των ιδεών ο αιώνας αυτός δεν έχει να παρουσιάσει κάτι συγκλονιστικά πρωτότυπο, αν εξαιρέσουμε την εμφάνιση ορισμένων νέων φιλοσοφικο-θρησκευτικών ρευμάτων, όπως λ.χ. του Νεοπλατωνισμού. Είναι όμως αυτού του είδους η οπισθοδρόμηση χαρακτηριστικό μόνο του τρίτου αιώνα και γενικότερα της ύστερης αρχαιότητας; Η βασική θεώρηση του Gibbon η οποία περιγράφηκε ως «διαρροή του πραγματικού» – δηλαδή η πορεία προς την επικράτηση του «παράλογου, του αφηρημένου και του μεταφυσικού» – διαπιστώνεται και μαρτυρείται ήδη από την ελληνιστική εποχή. Διάφοροι ιστορικοί της αρχαιότητας σχεδόν στηλιτεύουν τον μαρασμό του ορθολογισμού κατά την ελληνιστική (323-30 π.Χ.) και ειδικά τη ρωμαϊκή εποχή (30 π.Χ.-476 μ.Χ.)¹⁸. Παρομοίως, στις Καλές Τέχνες ίσως αρμόζει να μιλήσουμε όχι για παρακμή, αλλά για πέρασμα προς νέας μορφής τάσεις, τεχνολογίες και αισθητική που θα οδηγήσουν στη μεσαιωνική – βυζαντινή, δυτική και ισλαμική – τέχνη.

Στον κλάδο περισσότερο πρακτικών σπουδών και επιστημών – όπως π.χ. στρατιωτικών, τακτικών και στρατηγικών, μελετών – η ύστερη ρωμαϊκή και στη συνέχεια η βυζαντινή και μεσαιωνική εποχή έχουν να επιδείξουν αξιόλογο έργο, δομημένο ορθολογικά. Η μελέτη των αρχαίων στρατιωτικών εγχειριδίων εξακολουθούσε να υφίσταται και πολλά νέα εγχειρίδια τακτικής είδαν το φως επηρεασμένα από την πρότερη γνώση στον τομέα. Γενικά, το Βυζαντινό κράτος συνειδητά συντηρούσε και οργανωμένα καλλιεργούσε τη στρατιωτική επιστήμη, όπως συνέβη αργότερα και στη Δυτική Ευρώπη. Άρα, ως προς τούτο τουλάχιστον, ο επιστημονικός λόγος συνέχισε να εφαρμόζεται όπως περίπου συνέβαινε στην κλασική, ελληνιστική και ρωμαϊκή περίοδο. Όσον αφορά την τεχνολογία, η απουσία νοοτροπίας ικανής να υποστηρίξει την αξιοποίηση τεχνολογικών καινοτομιών και να διευρύνει μεθοδικά την οικονομική ανάπτυξη χαρακτήριζε γενικά τον αρχαίο κόσμο, δεν αποτελούσε συνεπώς ιδιότητα αποκλειστικά της ύστερης αρχαιότητας. Ακόμη όμως και να ίσχυε τούτο, επιφυλασσόμαστε κατά πόσο είναι επιστημονικά ορθές απόπειρες ερμηνείας του παρελθόντος αποκλειστικά μέσω υιοθέτησης σύγχρονης ορολογίας ή χρήσης σημερινών κανόνων και προτύπων. Παρ' όλα αυτά, ειδικά για τον ελληνιστικό κόσμο έχει υποστηριχθεί ότι «η περιφρόνηση προς τα πρακτικά ζητήματα και τις τέχνες που διακονούν τις ανάγκες της ζωής εξακολούθησε να υπάρχει και αναμφίβολα είχε το μερτικό της στην αναχαίτιση της τεχνολογικής προόδου», ενώ θεωρείται ότι «η έννοια της αύξησης της παραγωγικότητας ήταν άγνωστη, οπότε και οι πιθανότητες για ένα συστηματικό ερευνητικό πρόγραμμα που θα την επιτύχανε ανύπαρκτες», επιχειρήματα που ηχούν υπερβολικά σύγχρονα

18 Rostovtzeff, M. (1984), *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (επιμ.-μτφ.) Ι. Τουλουμάκος - Β. Κάλφογλου, Αθήνα: Παπαζήσης, σ. 363. – Walkbank, F.W. (1993), *Ο Ελληνιστικός Κόσμος*, (μτφ.) Τ. Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ.σ. 306-9.

ώστε να βρίσκουν εφαρμογή στη μελέτη του αρχαίου κόσμου¹⁹. Μπορούμε, λοιπόν, να κατηγορήσουμε μόνο τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία του τρίτου αιώνα για τεχνολογική υστέρηση και παρακμή; Δεν νομίζουμε. Ο αρχαίος κόσμος στο σύνολό του δεν δόμησε τις προϋποθέσεις που θα οδηγούσαν σε διαρκή και αιεφόρα οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη, όπως αντιθέτως πράττει η Δυτική Ευρώπη και ο σύγχρονος κόσμος από τον 15^ο αιώνα και εξής. Όχι όμως διότι «προσπάθησε και απέτυχε», αλλά γιατί εξ αρχής «δεν το διανοήθηκε» και άρα ώστε να το επιχειρήσει.

Το ίδιο πιστεύουμε ότι ισχύει και για το ζήτημα της «πτώσης». Η πτώση συνδέεται περισσότερο με την κατεδάφιση του αρχαίου κόσμου και ειδικά των αρχαίων θρησκευτικών δοξασιών, καθώς και των πολιτιστικών και κοινωνικών πρότυπων που τις συνόδευαν και συμπλήρωναν, παρά με τη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία της περιόδου πτώσης που συνοδεύεται παράλληλα από αντικατάσταση, ανανέωση και ανοικοδόμηση. Εκτός από τον πολυθεϊσμό των ειδωλολατρών που κατέρρευσε αμετάκλητα και αντικαταστάθηκε από τον (τριαδικό) μονοθεϊσμό των Χριστιανών, «έπεσε» το δυτικό Ρωμαϊκό κράτος ως αυθύπαρκτη πολιτική οντότητα το 476 μ.Χ. Εντούτοις, το ανατολικό Ρωμαϊκό κράτος –συμβατικά γνωστό σήμερα ως Βυζαντινή αυτοκρατορία, η μεσαιωνική «Ρωμανία» των κυρίως Ελλήνων και ελληνοφώνων ορθόδοξων χριστιανών (δηλαδή των Ρωμαίων)– επέζησε για άλλα χίλια χρόνια έως το μοιραίο 1453.

Επιστρέφοντας στην εξέταση την κρίσιμη περιόδου του τρίτου αιώνα, η «παρακμή και πτώση» αφορούσε πρωτίστως στο αυτοκρατορικό πολιτειακό σύστημα του Principatus (της Ηγεμονίας) και τις κοινωνικοοικονομικές σχέσεις που απέρρεαν εκ τούτου. Η θεώρηση του προβλήματος παραμένει ουσιαστικά ζήτημα της οπτικής που ακολουθεί κάθε επιστήμονας προκειμένου να προσεγγίσει τις πολυπλόκαμες πτυχές του. Πάντως, το κλασικό ερώτημα που έθεσε ο Gibbon επιζεί και σήμερα, επίκαιρο όπως πάντα: αντί να διερευνούμε γιατί έπεσε η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία, θα έπρεπε μάλλον να αναρωτηθούμε γιατί επέζησε τόσο καιρό²⁰!

3.3. Οι ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό; Η θεωρία του A.E.R. Boak και ο αντίλογος

Στους δύο επόμενους αιώνες, το ενδιαφέρον περιστράφηκε κατεξοχήν στις πολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές και στρατιωτικές παραμέτρους της κρίσης. Το 1984 ο ιστορικός της ρωμαϊκής αρχαιότητας A. Demandt συνέταξε σε σχετική μονογραφία έναν εξαιρετικά ενδιαφέροντα και εκτενή κατάλογο με πάνω από 200 (sic) αιτίες που έχουν απομονωθεί και κατονομαστεί από μεταγενέστερους

19 Walkbank, F.W. (1993), *Ο Ελληνιστικός Κόσμος*, (μτφ.) Τ. Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας, σ. 271.

20 E. Gibbon (1914). Στους: Brown, P. (2000), *Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα*. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 48. – Brown, P. (2000), *Υπό τη σκιά του Γίββωνα*. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ. 71.

συγγραφείς και ερευνητές ως υπεύθυνες για την «παρακμή και πτώση του Ρωμαϊκού κράτους» στο σύνολό του²¹. Το στοιχείο αυτό θεωρούμε πως αποδεικνύει από μόνο του το πλήθος των απόψεων και θεωριών που έχουν κατά καιρούς διατυπωθεί πάνω σε τούτο το σοβαρό ζήτημα, το οποίο αποτελεί εδώ αντικείμενο μελέτης και διαπραγμάτευσης.

Μια πρωτότυπη ερμηνεία για τα βαθύτερα αίτια της κρίσης, της παρακμής και της πτώσης της Ρώμης προσέφερε ο A.E.R. Boak, καθηγητής ύστερης ρωμαϊκής και βυζαντινής ιστορίας. Υποστηρίζει ότι οι ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό αποτελούν ανεξάρτητα παράγοντα που συνέβαλε καθοριστικά στην εξασθένηση της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας. Είναι ενδιαφέρον ότι επανέρχεται διαρκώς στην αφήγησή του στο κρίσιμο κατ' αυτόν δεδομένο της «έλλειψης ανθρώπινου δυναμικού» (manpower shortage). Αξιοποιεί κατά κόρον αυτή τη συλλογιστική ώστε να εξηγήσει σχεδόν όλες τις παραμέτρους της κρίσης. Σύμφωνα με τον ίδιο, ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό ανιχνεύονται σε όλα τα προβλήματα που ταλάνιζαν το Ρωμαϊκό κράτος τον τρίτο αιώνα (αλλά και μετέπειτα). Ειδικά για τον στρατό επισημαίνει τη διαρκώς αυξανόμενη αδυναμία κάλυψης των αναγκών επάνδρωσης, την οποία αποδίδει στη συνολική μείωση του πληθυσμού της αυτοκρατορίας. Με παρόμοιο τρόπο εξηγεί επίσης όλες τις μεταβολές στον κοινωνικό, οικονομικό και παραγωγικό ιστό της αυτοκρατορίας²².

Οι θέσεις του συγκεκριμένου επιστήμονα προκάλεσαν αμέσως ζωντανές αντιδράσεις και αντιδικίες ανάμεσα στους υπόλοιπους μελετητές της ύστερης αρχαιότητας. Σύντομα προβλήθηκαν αντιρρήσεις σε σχετική βιβλιοκρισία. Σε εκείνη, ο ακαδημαϊκός κλασικιστής M.I. Finley γενικά απορρίπτει τη θεώρηση της δημογραφικής κάμψης ως ανεξάρτητου παράγοντα που συνέβαλε στην κρίση του τρίτου αιώνα. Θεωρεί ότι ο συγγραφέας πολλές φορές αυτοαναιρείται και συχνά οδηγείται σε παραδοχές που ουσιαστικά αντικρούουν τις απόψεις του. Επιπλέον, υποστηρίζει ότι σημείο αναφοράς στη συγκεκριμένη μελέτη είναι η μείωση του προσδόκιμου ζωής, στοιχείο που δεν αποδεικνύεται μέσα από την ανάλυση του συγγραφέα και το οποίο ουσιαστικά αδρανοποιείται κατ' αυτόν τον τρόπο. Μάλιστα, πιστεύει ότι ο Boak συχνά υπεισέρχεται σε επιστημονικές ατραπούς άγνωστες για αυτόν, κάτι που ισχύει έντονα όποτε προβαίνει στη χρήση στατιστικών δεδομένων²³.

Από την πλευρά του, ο A.H.M. Jones, ιστορικός της ύστερης αρχαιότητας και μελετητής του ύστερου ρωμαϊκού κράτους, επισημαίνει τη μείωση του πληθυσμού ως αυτοτελή παράγοντα της κρίσης. Μάλιστα, εκτιμά πως η μεγέθυνση των στρατιωτικών δυνάμεων και της κρατικής υπαλληλίας

21 A. Demandt (1984). Στον: Alföldy, G. (1992), *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, (μψ.) Α. Χανιώτης. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ. 280.

22 Boak, A.E.R. (1955), *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*. Ann Arbor: Michigan University Press, κεφ. 2-3, και ειδικότερα σ.σ. 91-101, 110-129.

23 Finley, M.I. (1958), review on *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West* by A.E.R. Boak. *The Journal of Roman Studies* 48.

απορροφούσε το μέγιστο ποσοστό της γεωργοκτηνοτροφικής παραγωγής και προκαλούσε περαιτέρω επιδείνωση των συνθηκών διαβίωσης για τη μάζα των υπηκόων. Αντίθετα όμως με τον Boak, δεν χρησιμοποιεί τις ελλείψεις σε ανθρώπινο δυναμικό για να δικαιολογήσει το σύνολο των παραμέτρων της κρίσης του κράτους. Εκτιμά, επιπλέον, ότι η πληθυσμιακή μείωση δεν είχε καταστρεπτικά αποτελέσματα για τις περισσότερες επαρχίες της αυτοκρατορίας²⁴.

Στις παραπάνω ενστάσεις είναι εφικτό να προσθέσουμε ένα ακόμη στοιχείο. Η δημογραφική κάμψη τον τρίτο αιώνα αποτελεί όντως μία επιπρόσθετη παράμετρο της κρίσης. Εντούτοις, γεγονός παραμένει ότι η Ρωμαϊκή αυτοκρατορία διέθετε πληθυσμιακά αποθέματα κατά πολύ ανώτερα σε σύγκριση με όλα τα κράτη και όλους τους λαούς που την περιέβαλλαν. Ακόμη και σε περιόδους κρίσης παρέμενε ένα πολυάνθρωπο κράτος βάσει των προδιαγραφών του αρχαίου και μεσαιωνικού κόσμου, αφού διέθετε αρκετές πυκνοκατοικημένες επαρχίες και περιφέρειες. Θεωρούμε ότι οι απαντήσεις στα γενικότερα ζητήματα που έθεσε ο Boak εξακολουθούν να αφορούν στις επιπτώσεις της κρίσης στο εσωτερικό και στην πορεία προς τη μεταμόρφωση του Ρωμαϊκού κράτους που τότε εξελισσόταν, σε συνδυασμό βεβαίως με τις απανωτές βαρβαρικές εισβολές την ίδια περίοδο.

3.4. Μια πρόμη εκδοχή «πάλης των τάξεων»; Εκπρόσωποι της «μαρξιστικής σχολής» και ο αντίλογος

Οι ερμηνείες που έχουν κατά καιρούς δοθεί σχετικά με την περιβόητη «κρίση του τρίτου αιώνα μ.Χ.» αποτελούν επίσης παράγωγα του ιδεολογικού στίγματος των διαφόρων ερευνητών που ασχολήθηκαν ή ασχολούνται με το ζήτημα. Τα ποικίλα ιδεολογήματα αντικατοπτρίζονται συχνά στις απόψεις των σύγχρονων μελετητών της ύστερης αρχαιότητας. Χειρότερα, το ιδεολογικό τους πρίσμα διηθίζει ενίοτε παραμορφωτικά το πλαίσιο των πληροφοριών που διαθέτουμε για εκείνη την εποχή.

Πολλοί ιστορικοί ακολούθησαν έμμεσα ή άμεσα τη μαρξιστική «σχολή σκέψης» προκειμένου να διερευνήσουν και να ερμηνεύσουν τα αίτια της κρίσης του Ρωμαϊκού κράτους τον τρίτο αιώνα. Η ανάλυση του Rostovtzeff στην «Κοινωνική και Οικονομική Ιστορία του Ρωμαϊκού Κόσμου» περιλαμβάνει όλες τις παραμέτρους της κρίσης που εδώ αναλύονται. Ωστόσο, τα πορίσματά του συχνά διαστρέφονται από αναχρονισμό. Παραλληλίζει τους γαιοκτήμονες και τους αστούς της αυτοκρατορικής περιόδου με τη «μπουρζουαζία», δηλαδή την αστική τάξη του εικοστού αιώνα, και χαρακτηρίζει τις ρωμαϊκές λεγεώνες ως «αγροτικούς στρατούς που συνασπίστηκαν εναντίον των αστών». Η ανάλυσή του διαποτίζεται από το κλίμα πόλωσης που θεωρούσε ότι είχε κυριαρχήσει ανάμεσα

24 Jones, A.H.M. (1964), *The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey, Vol. II*. Oxford: Blackwell, σ.σ. 1041-5.

σε αυτές τις δύο κοινωνικές ομάδες. Παρόμοια προσέγγιση έχει εφαρμόσει και στη «Ρωμαϊκή Ιστορία» που εξέδωσε λίγο αργότερα²⁵.

Αντιθέτως, άλλοι μελετητές υποστηρίζουν ότι οι παραπάνω απόψεις απέχουν πολύ από την πραγματικότητα της εποχής, ειδικά η εικόνα περί συμμαχίας αγροτών και στρατιωτών εναντίον των αστών πολιτών του Ρωμαϊκού κράτους. Εκτιμούν ότι ο Ρώσος ιστορικός ήταν συγκλονισμένος από την απροσδόκητη επιτυχία της επανάστασης των μπολσεβίκων στη χώρα του με αποτέλεσμα η επιστημονική του αντικειμενικότητα συχνά να διαστρεβλώνεται. Εντούτοις, αποδέχονται εν μέρει την άποψη του Rostovtzeff ότι στη Ρωμαϊκή αυτοκρατορία του τρίτου αιώνα υπήρχε όντως έλλειμμα αλληλεγγύης μεταξύ στρατιωτών και πολιτών²⁶.

Ο ιστορικός της αρχαιότητας P. Oliva τόνισε τη μεταβολή των κοινωνικοοικονομικών σχέσεων στο εσωτερικό της αυτοκρατορίας και την παρακμή του δουλοκτητικού συστήματος παραγωγής. Σε σχετική μονογραφία θεωρεί ότι το αγεφύρωτο χάσμα ανάμεσα στους δούλους και τους λοιπούς ελεύθερους προλετάριους των πόλεων και της υπαίθρου συνεχώς ελαττωνόταν ήδη από τα τέλη του δεύτερου αιώνα, ενώ παράλληλα οι διαφορές ανάμεσα στις «ελεύθερες» [τα εισαγωγικά του συγγραφέα] τάξεις των «honestiores» (δηλαδή των λίγων «επιφανών» προνομιούχων που ανήκαν στις ανώτερες κοινωνικές τάξεις) και των «humiliores» (δηλαδή των πολλών «ταπεινών» απόκληρων που απάρτιζαν τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα) γίνονταν αβυσσαλέες. Τέλος, ακολουθεί τον Rostovtzeff και υποστηρίζει ότι ο μαρασμός των πόλεων συνδεόταν άμεσα με την παρακμή της δουλοκτησίας, επειδή ισχυρίζεται ότι οι πόλεις συντηρούσαν κατά κύριο λόγο τον θεσμό της δουλείας²⁷.

Ο αριστερός διανοούμενος P. Anderson υιοθέτησε αρκετές από τις παραπάνω μαρξιστικές απόψεις αφού αναφέρεται συχνά σε κρίση της δουλοκτητικής οικονομίας. Τα πορίσματά του σχετικά με τον σταδιακό μαρασμό της δουλείας, την παράλληλη άνοδο της δουλοπαροικίας και την ανυπαρξία τεχνολογικής προόδου διαπνέονται από μαρξιστική αύρα. Διαβλέπει διάρρηξη των δεσμών ανάμεσα στις αστικοποιημένες περιοχές και στην κορυφή του κράτους. Μολαταύτα, το ερευνητικό του πρίσμα παραμένει αρκετά ανεξάρτητο ώστε να αντικρούσει ορισμένες άλλες μαρξιστικές οπτικές. Πιστεύει ότι οι

25 Rostovtzeff, M. (1957), *The Social and Economic History of the Roman Empire. Second edition revised by P.M. Fraser, Vols. 1-2*. Oxford: Clarendon Press, σ.σ. 417-448. – Rostovtzeff, M. (1984), *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (επιμ.-μτφ.) Ι. Τουλουμάκος - Β. Κάλφογλου, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.σ. 310-3.

26 Salmon, E.T. (1970), *The Roman Army and the Disintegration of the Roman Empire*. Στο: M. Chambers (ed.), *The Fall of Rome. Can it be explained?*. San Francisco: Holt, Rinehart & Winston, σ. 38. – Liebeschuetz, W. (2007), *Was there a crisis of the third century?*. Στο: O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire*, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden-Boston: Brill, σ. 16.

27 Oliva, P. (1962), *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*. Praha: Nakl. Československé akademie věd, σ.σ. 66-73 (στη σ. 66 παραθέτει ενδιαφέρουσα σοβιετική βιβλιογραφία, την οποία ενστερνίζεται και σχολιάζει), 73-95, 96-112, 113-125, 137 και 365. – Rostovtzeff, M. (1957), *The Social and Economic History of the Roman Empire. Second edition revised by P.M. Fraser, Vols. 1-2*. Oxford: Clarendon Press, σ. 192.

ομοιότητες που εντοπίζει ο φιλόσοφος Καρλ Μαρξ (1818-1883, θεμελιωτής του μαρξισμού, του κομμουνισμού και του σοσιαλισμού) στη διάρθρωση της δουλκτησίας στον καπιταλιστικό κόσμο της εποχής του με εκείνον της αρχαιότητας είναι καταχρηστικές, διότι έχουν ριζικές διαφορές μεταξύ τους, τόσο ως ιστορικές περιόδους αυτές καθ' αυτές, όσο και ως προς τα εκ διαμέτρου αντίθετα οικονομικά συστήματα που αναπτύχθηκαν και εφαρμόζονταν. Υπερτονίζει επίσης την παράμετρο της τεχνολογικής υστέρησης και την ανυπαρξία προϋποθέσεων και νοοτροπίας ικανής να δώσει ώθηση για τεχνικές προόδους. Επιπροσθέτως, συσχετίζει άμεσα την τεχνολογική υστέρηση του αρχαίου κόσμου με την κυριαρχία του δουλκτητικού συστήματος παραγωγής και οικονομίας. Διαπιστώνει ότι τόσο απόλυτη συνάφεια ούτε ίσχυσε στο φεουδαρχικό σύστημα παραγωγής και οικονομίας, ούτε –πολύ περισσότερο– ισχύει στο σύγχρονο κεφαλαιοκρατικό/καπιταλιστικό σύστημα. Με άλλα λόγια, η στυγνή εκμετάλλευση της εργασίας των δούλων δεν εμπόδισε τελικά την ανάπτυξη της τεχνολογίας κατά τη διάρκεια του μεσαίωνα, πόσο μάλλον στους νεότερους χρόνους έως και τη σύγχρονη εποχή. Μέσω αυτού του διαπιστωτικού επιχειρήματος, επιχειρεί πάλι να αντιπαρέλθει ακραίες μαρξιστικές απόψεις²⁸.

Παραμεφερή κοινωνιστική/σοσιαλιστική θεώρηση που προσεγγίζει τις μαρξιστικές θεωρίες περί «πάλης των τάξεων» ακολουθεί ο E.A. Thompson, ιστορικός της ύστερης αρχαιότητας και ειδικός της ιστορίας των βαρβαρικών λαών, προκειμένου να ερμηνεύσει ποικίλες αγροτικές εξεγέρσεις από τα τέλη του δεύτερου έως τον πέμπτο αιώνα. Θεωρεί ότι τέτοιες επαναστάσεις πιθανώς ξεσπούσαν πολύ συχνότερα από όσο παραδίδουν οι πηγές της εποχής, με αιτία και αφορμή τη θέσπιση συχνά καταπιεστικών κυβερνητικών μέτρων. Ασχολείται κυρίως με το κίνημα των *Bacaudae* ή *Bagaudae* που ξέσπασε στη Γαλατία (σημ. Γαλλία) το 284 μ.Χ., καταπνίγηκε το 286 μ.Χ., αλλά επανεμφανίστηκε εκεί με το ίδιο όνομα αλλά υπό διαφορετικές συνθήκες και φυσικά άλλη ηγεσία το 407/8 μ.Χ. Ολοκληρώνει πάντως τα πορίσματά του με ήπιες διαπιστώσεις. Δεν αποδέχεται την εκτίμηση ότι τυχόν επικράτηση του εν λόγω κινήματος θα οδηγούσε σε ανατροπή του κοινωνικού κατεστημένου και των οικονομικών συνθηκών που είχαν προλειανθεί τον τρίτο αιώνα, με κύρια γνωρίσματα την επικράτηση της μεγάλης γαιοκτησίας, την εξαφάνιση της μεσαίας τάξης και το διευρυνόμενο χάσμα ανάμεσα στους λίγους ισχυρούς και πλούσιους και τους πολλούς ταπεινούς και φτωχούς²⁹.

Έντονες επιφυλάξεις και απόρριψη σε μεγάλο βαθμό των θέσεων του παραπάνω μελετητή εξέφρασε ο καθηγητής αρχαίας ιστορίας και κλασικών

28 Anderson, P. (2001), *Από την Αρχαιότητα στον Φεουδαρχισμό*, (μτφ.) Ε. Αστερίου. Αθήνα: Οδυσσέας, σ.σ. 87-92, 101, 107-110.

29 Thompson, E.A. (1974), *Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain*. Στο: M.I. Finley (ed.), *Studies in Ancient Society (P&P Series)*. London–Boston: Routledge & Kegan Paul Books, σ.σ. 306, 318-9. – Rostovtzeff, M. (1957), *The Social and Economic History of the Roman Empire. Second edition revised by P.M. Fraser, Vols. 1-2*. Oxford: Clarendon Press, σ. 620.

σπουδών L. Okamura. Κατ' αρχάς, δεν συμφωνεί καθόλου με την κοινωνιστική/σοσιαλιστική προσέγγιση του προαναφερθέντος. Υποστηρίζει ότι όσα αγροτικά και αστικά κινήματα ξέσπασαν κατά καιρούς, εξαπλώθηκαν όχι διότι κέρδισαν ευρεία λαϊκή υποστήριξη, αλλά επειδή οι εξεγερμένοι απέκτησαν αρχικό πλεονέκτημα δρώντας σε «provinciae inermes», δηλαδή σε «άοπλες» επαρχίες στο εσωτερικό του Ρωμαϊκού κράτους που δεν διέθεταν ικανή στρατιωτική φρουρά. Αξιολογεί τα κίνητρα των εξεγερμένων κινηματιών ως μάλλον ρηγά και ταπεινά, χωρίς να διαθέτουν οποιαδήποτε κοινωνική υφή, σαφή και ριζοσπαστικά αιτήματα ή άλλες ιδεολογικές προεκτάσεις. Αντικειμενικά, οι προθέσεις και επιδιώξεις των ηγετών τους εκτιμά πως τελικά περιορίζονταν απλώς στην κατάληψη του αυτοκρατορικού θρόνου και της εξουσίας. Αποκρούει εξάλλου την υπόθεση του Thompson ότι ο τρίτος αιώνας ίσως έβριθε από κοινωνικές αναταραχές, μολονότι δεν ανακαλύπτουμε πολλά ίχνη στις πηγές³⁰.

3.5. Οι βαρβαρικές εισβολές; Τα συμπεράσματα του Géza Alföldy ως εφαλτήριο για καινούργια οπτική και απόπειρα ερμηνείας

Από την πλευρά του, ο Géza Alföldy αντιπαρέρχεται γενικά τη θέση περί ταξικών διαφορών και συγκρούσεων. Μέσω εκτενούς πρότερης διαπραγμάτευσης διατείνεται ότι «την κρίση του Imperium romanum δεν μπορεί να την εξηγήσει ούτε η σύγκρουση ανάμεσα στους μεγαλοαστούς των πόλεων και τις λαϊκές μάζες των αγροτικών περιοχών, κατά την άποψη του Rostovtzeff, ούτε η κρίση της δουλοκτητικής οικονομίας λόγω της υποτιθέμενης μικρής αποδοτικότητάς της ή λόγω της έλλειψης πηγών δούλων, σύμφωνα με την άποψη μαρξιστών ερευνητών». Αναφορικά με τις ταραχές στις πόλεις και τις εξεγέρσεις στις αγροτικές περιοχές σχολιάζει ότι ξεσπούσαν μόνον περιστασιακά και ήταν ξεκομμένες τοπικά και χρονικά. Υποστηρίζει emphaticά ότι «ποτέ δεν μπόρεσε να αναπτυχθεί ένα ενιαίο επαναστατικό κίνημα», διότι θεωρεί ότι «ο ιδεολογικός ορίζοντας των καταπιεσμένων στρωμάτων της κοινωνίας (...) μόλις που έφτανε ως την εξέγερση εναντίον της βίας και της καταπίεσης, όχι όμως και ως την ανάπτυξη μιας επαναστατικής θεωρίας για την αλλαγή της κοινωνίας». Χαρακτηρίζει ως ενδεικτικό προς αυτή την ερμηνεία το γεγονός ότι «σκοπός των φυγάδων κολωνών [οι δουλοπάροικοι ή coloni ήταν ακτήμονες αγρότες προσδεμένοι στη γη που καλλιεργούσαν, την οποία συνήθως υπενοικίαζαν από γαιοκτήμονες] και δούλων δεν ήταν κατά κανόνα να δημιουργήσουν συμμορίες εναντίον των μεγαλογαιοκτημόνων· όπως συνάγεται από τις νομικές πηγές, τις περισσότερες φορές απλώς δραπέτευαν από το ένα κτήμα στο άλλο, από τον

30 Okamura, L. (1988), *Social Disturbances in Late Roman Gaul : Deserters, Rebels, and Bagaudae*. Στο: T. Yuge - M. Doi (eds.), *Forms of Control and Subordination in Antiquity, Proceedings of the International Symposium for Studies on Ancient World, January 1986 in Tokyo*. Tokyo-Leiden-New York-København-Köln, σ.σ. 288-293, 300-2.

κάτοχο του οποίου ήλπιζαν καλύτερη μεταχείριση». Μολαταύτα, διακρίνει μία ισχυρή τάση αποξένωσης των πληθυσμών από το κράτος, το οποίο κατά τη γνώμη του είχε πράγματι μετατραπεί σε βραχνά για την πλειονότητα του πληθυσμού³¹.

Σε τελική ανάλυση, συμπορευόμαστε ως προς τα παραπάνω ζητήματα με την ανωτέρω προσέγγιση, την οποία θεωρούμε ως την πλέον προσγειωμένη. Περιπτώσεις κινημάτων, εξεγέρσεων και επαναστάσεων που ξέσπασαν τότε υποδεικνύουν ότι η κοινωνική καταπίεση βεβαίως υφίστατο και μάλιστα εντεινόταν· ωστόσο, δεν νομίζουμε ότι πρέπει να απομονώνεται και να υπερεκτιμάται, ούτε να μονοπωλεί τη σκέψη των σημερινών διανοητών. Το πιθανότερο είναι ότι οι κοινωνικές συγκρούσεις της εποχής ούτε οργανωμένη μορφή διέθεταν, ούτε απέρρεαν από συγκεκριμένες ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, όπως αντιθέτως συνέβη πλειστάκις τους δύο τελευταίους αιώνες ανά την υφήλιο. Εκτιμούμε πως ήταν μάλλον αντιδράσεις καθαρά ανθρώπινες, ενέργειες απρογραμμάτιστες και αυθόρμητες, κινήσεις αποσπασματικές και σπασμωδικές, καθοδηγούμενες από το ένστικτο της επιβίωσης και της αυτοσυντήρησης, εκπορευόμενες από την αγανάκτηση που ένιωθαν οι περισσότεροι υπήκοοι της αυτοκρατορίας εξαιτίας της καταπίεσης που βίωναν. Παρ' όλα αυτά, έχοντας μελετήσει με ενδιαφέρον τη συναρπαστική «*Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*» του Alföldy στο σύνολό της, διαβλέπω ότι χαρακτηρίζεται από έναν υφέρποντα και αδιόρατο «φαταλισμό», μία διαρκή αίσθηση «πτώσης» που αλλοιώνει σε πολλές περιπτώσεις το πνεύμα των εμβριθών αναλύσεων του³².

Επιπροσθέτως, ο συγγραφέας υπογραμμίζει τα αρνητικά για το Ρωμαϊκό κράτος αποτελέσματα των βαρβαρικών εισβολών εκείνης της περιόδου. Πιστεύει ότι η αυξανόμενη εξωτερική πίεση στα σύνορα της αυτοκρατορίας από την εποχή του Μάρκου Αυρηλίου (161-180 μ.Χ.) και ιδίως στα μέσα του τρίτου αιώνα αποτέλεσε κρίσιμης σημασίας ενισχυτικό παράγοντα της κρίσης. Οι πόλεμοι εναντίον των εξωτερικών εχθρών ήταν σε θέση να επιταχύνουν αισθητά την κρίση στο εσωτερικό λόγω των αρνητικών οικονομικών τους επιπτώσεων, αφού προκαλούσαν μεγάλες απώλειες μεταξύ του πληθυσμού της αυτοκρατορίας, ενώ παράλληλα προωθούσαν αποφασιστικά σημαντικές διεργασίες, όπως την αύξηση της πολιτικής ισχύος του στρατού. Οι καταστροφές και η ερήμωση που προκαλούσαν στίφη επιδρομέων και ορδές εισβολέων είχαν όντως πολύ δυσμενείς συνέπειες για τις πόλεις, την ύπαιθρο και κυρίως για την αγροτική παραγωγή. Χειρότερο ήταν εντούτοις το γεγονός ότι «οι επιδρομές των βαρβάρων βρήκαν τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία σε μια χρονική στιγμή που οι εσωτερικές της αδυναμίες είχαν αρχίσει να επιτείνονται, και έπληξαν τη ρωμαϊκή αυτοκρατορία με μεγάλη σφοδρότητα, για την αντιμετώπιση της οποίας δεν ήταν αρκετά αναπτυγμένες οι

31 Alföldy, G. (1992), *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, (μτφ.) Α. Χανιώτης, Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ.σ. 279, 321-3, 360-372.

32 Η Α. Cameron παραθέτει τη συγκεκριμένη επιδραστική μελέτη στη βιβλιογραφία της σχετικά με τον 3^ο αιώνα με το περαιτέρω σχόλιο ότι χαρακτηρίζεται από ιδιαίτερα αρνητικές απόψεις. Cameron, A. (2000), *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία (284 μ.Χ.–430 μ.Χ.)*, (μτφ.) Ι. Κράλλη, Αθήνα: Καρδαμίτσας, σ. 314.

εσωτερικές δομές της Ρώμης. Αυτή η αντίφαση φαίνεται συγκεκριμένα στο ότι ακριβώς την εποχή των διαρκών και ολέθριων επιθέσεων των βαρβάρων, όταν το Imperium romanum χρειαζόταν περισσότερους στρατιώτες, περισσότερα χρήματα και προϊόντα για τον εφοδιασμό τους και περισσότερες εργατικές δυνάμεις στην παραγωγή από ό,τι πριν, ακριβώς εκείνη την εποχή είχε διαθέσιμες λιγότερες οικονομικές δυνάμεις και μικρότερο εργατικό δυναμικό από ό,τι παλαιότερα»³³.

(Καρλ Μπριουλόφ: *Η άλωση της Ρώμης από τους Βανδάλους το 455 μ.Χ.*, 1833-1836.
Πηγή: en.wikipedia.org/)

4. Τελικό συμπέρασμα: οι βαρβαρικές εισβολές ως «ενισχυτής» της κρίσης του τρίτου αιώνα μ.Χ. και «καταλύτης» του περάσματος από την αρχαιότητα στον μεσαίωνα

Όλα τα παραπάνω πορίσματα και ερμηνευτικές παρατηρήσεις αποτυπώνουν εύγλωττα το μέγεθος της αντίφασης ανάμεσα στις αυξημένες ανάγκες και τις περιορισμένες δυνατότητες της Ρωμαϊκής αυτοκρατορίας εκείνη την περίοδο. Υπ' αυτήν την έννοια, η κρίση του τρίτου αιώνα αποκάλυψε με τον χειρότερο δυνατό τρόπο πολλά από τα αδιέξοδα στα οποία είχε περιπέσει ακούσια ή εκούσια η αυτοκρατορία. Από πολλές πλευρές φαινόταν ότι ο αρχαίος κόσμος είχε φτάσει στα όριά του. Βέβαια, το ότι δεν κατέρρευσε τότε το Ρωμαϊκό κράτος θεωρούμε πως –εμμέσως πλην σαφώς– αποδεικνύει την εμπέδωση ενός αισθήματος «ρωμαϊκότητας», δηλαδή κάποιας μορφής «ρωμαϊκής» συνείδησης

33 Alföldy, G. (1992), *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, (μτφ.) Α. Χανιώτης. Αθήνα: ΜΙΕΤ, σ.σ. 281-3, 293.

μεταξύ των ποικιλώνυμων λαών που απάρτιζαν τους πολίτες και υπηκόους της αυτοκρατορίας. Δεν είναι τυχαίο ότι εξεγέρσεις και σφετερισμοί έγιναν παντού στο όνομα της «ασφάλειας, σωτηρίας και ελευθερίας του Ρωμαϊκού κράτους» (*securitas, salus, libertas rei publicae Romanae*) και για την προστασία του ελληνορωμαϊκού πολιτισμού³⁴.

Αυτή η εντύπωση αποτελεί, ωστόσο, τη μία όψη του νομίσματος, διότι τελικά η επιτυχία αποδείχθηκε εφήμερη, προσωρινή και παροδική, τουλάχιστον όσον αφορά το δυτικό τμήμα της αυτοκρατορίας. Το μέγιστο πρόβλημα της εποχής ήταν το γεγονός ότι παράλληλα ξεπρόβαλλε ένας ολόκληρος νέος κόσμος έξω από τα σύνορα της Ρώμης και γύρω από την τότε γνωστή οικουμένη. Πολυάριθμοι λαοί χτυπούσαν εναγωνίως τη θύρα της Ιστορίας, πίεζαν με κάθε τρόπο για την είσοδό τους στο κατώφλι του Πολιτισμού, διεκδικούσαν καλύτερη θέση στο ιστορικό προσκήνιο.

Κατά τη γνώμη μας, κύριο χαρακτηριστικό της ύστερης αρχαιότητας και συνάμα καταλύτης αρχικά για τη μεταμόρφωση και τελικά για την κατάρρευση και την αντικατάσταση του αρχαίου κόσμου από τον μεσαιωνικό υπήρξαν η συνεχής πίεση από το εξωτερικό και οι διαρκείς βαρβαρικές εισβολές. Αυτός ο αγώνας δεν μπορούσε να επιτελεστεί χωρίς αδυσώπητες συγκρούσεις ανάμεσα στον «παλαιό κόσμο» της ελληνορωμαϊκής οικουμένης και στον «νέο κόσμο» των «βαρβάρων». Τέτοιες «δια-μορφωτικές» συγκρούσεις ήταν και είναι πάντοτε αδήριτη και αναπόφευκτη νομοτέλεια του ιστορικού βίου της ανθρωπότητας. Εκεί πιστεύουμε πως έγκειται το μεγάλο δίδαγμα από τη μελέτη αυτής της τόσο κρίσιμης και μεταβατικής εποχής: σύγκρουση ανθρώπων, σύγκρουση πολιτισμών, σύγκρουση θρησκειών, σύγκρουση νοοτροπιών. Μια αβυσσαλέα σύγκρουση που έπειτα ακολούθησαν η σύνθεση, η σύμπραξη, η ώσμωση, η ανανέωση, και μετέπειτα η εξέλιξη, η ανάπτυξη και η πρόοδος.

Όλες οι παραπάνω θεωρίες –που στοιχειωδώς αναλύσαμε– συνεισφέρουν ώστε να πάρουμε μια ιδέα για το μέγεθος των προβλημάτων που ταλαιπωρούσαν τη ρωμαϊκή οικουμένη κατά την ύστερη αρχαιότητα και ειδικά τον τρίτο αιώνα. Εντούτοις, τη θρυαλλίδα που πυροδότησε δραματικές ιστορικές εξελίξεις άναψαν οι αλληπάλληλες βαρβαρικές εισβολές και οι μεταναστεύσεις των λαών. Αυτές διαμόρφωσαν και αποτέλεσαν την κρίσιμη μάζα που απελευθέρωσε την απαραίτητη ενέργεια για τη μεταμόρφωση του αρχαίου κόσμου και την έλευση του μεσαίωνα. Επομένως, αυτές μάς παρέχουν το κλειδί για την κατανόηση τόσο κρίσιμων ιστορικών γεγονότων. Κατά συνέπεια, η κατοπινή αναπόδραστη πορεία προς τη δύση του αρχαίου και τη ανάδυση του μεσαιωνικού κόσμου προήλθε μέσω της σύγκλισης πολυπαραγοντικών εξελίξεων. Ασφαλώς, αυτές πήγασαν

34 Πρβ. Παπασωτηρίου, Χ. (2000), Βυζαντινή υψηλή στρατηγική: 6ος-11ος αι. (Σειρά Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής 4 / Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων 25). Αθήνα: Ποιότητα, σ.σ. 40-2. – Χήδερ, Π. (2019), Η Πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας, (μτφ.) Ε. Μαυρομάτη. Αθήνα: Ενάλιος, σ.σ. 64-83.

αρχικά από το εσωτερικό, αλλά τελικά εκπορεύτηκαν κυρίως από το εξωτερικό του ύστερου Ρωμαϊκού κράτους. Τότε, το λυκόφως της αρχαιότητας που έδουε ακολούθησε το λυκαυγές του μεσαίωνα που ανέτελλε.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αΐλιος Αριστείδης, *Ρώμης ἐγκώμιον ἢ Πανηγυρικὸς εἰς Ρώμην*. Die Romrede des Aelius Aristides, hrsg. R. Klein, Darmstadt: Wissenschaftliche Buchgesellschaft 1981-1983
- Alföldy, G. (1992), *Ιστορία της Ρωμαϊκής Κοινωνίας*, (μτφ.) Α. Χανιώτης. Αθήνα: MIET
- Anderson, P. (2001), *Από την Αρχαιότητα στον Φεουδαρχισμό*, (μτφ.) Ε. Αστερίου. Αθήνα: Οδυσσέας
- Brown, P. (2000), Οι απόψεις του Γίββωνα για τον πολιτισμό και την κοινωνία του 5ου και 6ου αιώνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ.σ. 33-58
- Brown, P. (2000), Υπό τη σκιά του Γίββωνα. Στο: P. Brown, *Η κοινωνία και το Άγιο στην ύστερη Αρχαιότητα*, (μτφ.) Α. Παπαθανασοπούλου, Αθήνα: Άρτος Ζωής, σ.σ. 59-72
- Cameron, A. (2000), *Η ύστερη ρωμαϊκή αυτοκρατορία (284 μ.Χ.–430 μ.Χ.)*, (μτφ.) Ι. Κράλλη. Αθήνα: Καρδαμίτσα
- Χήδερ, Π. (2019), *Η Πτώση της Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας*, (μτφ.) Ε. Μαυρομάτη. Αθήνα: Ενάλιος
- Καλαφίκης, Γ. (2009), *Η Οργάνωση του Ύστερου Ρωμαϊκού Στρατού (260 – 395). Σχηματισμοί Μάχης - Διοίκηση - Οχυρώσεις - Αμυντική Στρατηγική*. Διδακτορική διατριβή. Θεσσαλονίκη: Α.Π.Θ. Φιλοσοφική Σχολή. Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας. Τομέας Αρχαίας Ελληνικής & Ρωμαϊκής, Βυζαντινής & Μεσαιωνικής Ιστορίας
- Nicholas, D. (2000), *ΗΕξέλιξη του Μεσαιωνικού Κόσμου. Κοινωνία, Διακυβέρνηση και Σκέψη στην Ευρώπη, 312-1500*, (μτφ.) Μ. Τζιαντζή. Αθήνα: MIET
- Παπασωτηρίου, Χ. (2000), *Βυζαντινή υψηλή στρατηγική: 6ος-11ος αι.* (Σειρά Μελετών Διπλωματίας και Στρατηγικής 4 / Βιβλιοθήκη Ινστιτούτου Διεθνών Σχέσεων 25). Αθήνα: Ποιότητα
- Rostovtzeff, M. (1984), *Ρωμαϊκή Ιστορία*, (επιμ.-μτφ.) Ι. Τουλουμάκος - Β. Κάλφογλου, Αθήνα: Παπαζήσης
- Walkbank, F.W. (1993), *Ο Ελληνιστικός Κόσμος*, (μτφ.) Τ. Δαρβέρης, Θεσσαλονίκη: Βάνιας
- Ward-Perkins, B. (2006), *Η Πτώση της Ρώμης και το Τέλος του Πολιτισμού*

(Ιστορική Βιβλιοθήκη 7), (μτφ.) Θ. Γιαννόπουλος - Ο. Χειμωνίδου.
Θεσσαλονίκη: Θύραθεν

Ξενόγλωσση

- Alföldy, G. (1974), *The Crisis of the Third Century as seen by Contemporaries. Greek, Roman and Byzantine Studies*, vol. 15, σ.σ. 89-111
- Boak, A.E.R. (1955), *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West*. Ann Arbor: Michigan University Press
- de Blois, L. (2002), *The Crisis of the Third Century A.D. in the Roman Empire: A Modern Myth?*. Στο: L. de Blois - J. Rich (eds.), *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire*. Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact of Empire, Nottingham, July 4-7, 2001 (Impact of Empire 2). Amsterdam: J.C. Gieben. Στο: <https://doi.org/10.1163/9789004401624> (προσπελάστηκε στις 7/10/2020)
- de Blois, L. (2007), *The Military Factor in the Onset of Crises in the Roman Empire in the Third Century AD*. Στο: L. de Blois - E. Lo Cascio (eds.), *The Impact of the Roman Army (200 BC – AD 476). Economic, Social, Political, Religious and Cultural Aspects*. Proceedings of the Sixth Workshop of the International Network Impact of Empire, Capri, March 29–April 2, 2005 (Impact of Empire 6). Leiden–Boston: Brill, σ.σ. 497-507. Στο: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160446.i-589> (προσπελάστηκε στις 7/10/2020)
- Demandt, A. (1984), *Der Fall Roms: Die Auflösung des römischen Reiches im Urteil der Nachwelt*. München: Beck
- Finley, M.I. (1958), review on *Manpower Shortage and the Fall of the Roman Empire in the West* by A.E.R. Boak. *The Journal of Roman Studies* 48, σ.σ. 156-164
- Gibbon, E. (1914), *The History of the Decline and Fall of the Roman Empire*, ed. by J.B. Bury. New York: The Macmillan Company. Στο: <https://archive.org/details/TheDeclineTheFallOfTheRomanEmpireVindicationAutobiography/mode/2up> (προσπελάστηκε στις 9/9/2020)
- Hekster, O., de Kleijn, G., Slootjes, D. (eds.) (2007), *Crises and the Roman Empire*. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden–Boston: Brill. Στο: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160507.i-448>. (προσπελάστηκε στις 7/10/2020)
- Hoyer, D. (2016), *Turning the Inside Out: The Divergent Experiences of Gaul and Africa during the Third Century AD*. Στο: D. Slootjes - M. Peachin (eds.), *Rome and the Worlds Beyond Its Frontiers* (Impact of Empire

- 21). Leiden–Boston: Brill, σ.σ. 67-95. Στο: <https://doi.org/10.1163/9789004326750> (προσπελάστηκε στις 7/10/2020)
- Jones, A.H.M. (1964), *The Later Roman Empire 284–602. A Social, Economic and Administrative Survey, Vol. II*. Oxford: Blackwell
- Jongman, W.M. (2007), Gibbon was right: The decline and fall of the Roman Economy. Στο: O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire*. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden–Boston: Brill, σ.σ. 183-199. Στο: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160507.i-448>. (προσπελάστηκε στις: 9/9/2020)
- Liebeschuetz, W. (2007), Was there a crisis of the third century?. Στο: O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire*. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden–Boston: Brill, σ.σ. 11-20. Στο: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160507.i-448>. (προσπελάστηκε στις: 7/10/2020)
- MacMullen, R. (1974), *Roman Social Relations, 50 B.C. to A.D. 284*. New Haven–London: Yale University Press
- Menge, I. (2011), *Power and Status in the Roman Empire, AD 193–284* (Impact of Empire 12). Leiden–Boston: Brill. Στο: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004203594.i-306> (προσπελάστηκε στις 7/10/2020)
- Nichols, J. (2007), Mapping the crisis of the third century. Στο: O. Hekster - G. de Kleijn - D. Slootjes (eds.), *Crises and the Roman Empire*. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006 (Impact of Empire 7). Leiden–Boston: Brill, σ.σ. 431-437. Στο: <https://doi.org/10.1163/ej.9789004160507.i-448>. (προσπελάστηκε στις: 7/10/2020)
- Okamura, L. (1988), Social Disturbances in Late Roman Gaul : Deserters, Rebels, and Bagaudae. Στο: T. Yuge - M. Doi (eds.), *Forms of Control and Subordination in Antiquity, Proceedings of the International Symposium for Studies on Ancient World, January 1986 in Tokyo*. Tokyo: The Society for Studies on Resistance Movements in Antiquity / Leiden–New York–København–Köln: Brill, σ.σ. 288-302
- Oliva, P. (1962), *Pannonia and the Onset of Crisis in the Roman Empire*. Praha: Nakl. Československé akademie věd
- Potter, D.S. (2014), *The Roman Empire at Bay AD 180–395* (Routledge History of the Ancient World). Second edition, Oxford–New York: Routledge
- Rostovtzeff, M. (1957), *The Social and Economic History of the Roman Empire. Second edition revised by P.M. Fraser, Vols. 1-2*. Oxford: Clarendon Press

- Salmon, E.T. (1970), The Roman Army and the Disintegration of the Roman Empire. Στο: M. Chambers (ed.), *The Fall of Rome. Can it be explained?*. San Francisco: Holt, Rinehart & Winston, σ.σ. 37-46
- Strobel, K. (1993), *Das Imperium Romanum im 3. Jahrhundert'. Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Mark Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.* (Historia Einzelschriften 75). Wiesbaden: Franz Steiner Verlag
- Thompson, E.A. (1974), Peasant Revolts in Late Roman Gaul and Spain. Στο: M.I. Finley (ed.), *Studies in Ancient Society (P&P Series)*. London–Boston: Routledge & Kegan Paul Books, σ.σ. 304-320

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα:

Ο κ. **Γεώργιος Καλαφίκης** κατάγεται από τον Βόλο. Φοίτησε στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Αριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης. Απέκτησε πτυχίο Ιστορίας και Αρχαιολογίας (1998), μεταπτυχιακό δίπλωμα ειδίκευσης στη Βυζαντινή και Μεσαιωνική Ιστορία (2002) και διδακτορικό δίπλωμα Βυζαντινής Ιστορίας (2009). Τα έτη 2003-2004 απασχολήθηκε ως συμβασιούχος ερευνητής στο Κέντρο Βυζαντινών Ερευνών του Α.Π.Θ. Από το 2008 εργάζεται ως φιλόλογος (ΠΕ 02) στη Β/θμια Εκπαίδευση. Κατέχει οργανική θέση στο Γενικό Λύκειο Εξαπλατάνου «Μενέλαος Λουντέμης» στην Αλμωπία, Πέλλα. Εργάζεται ως αποσπασμένος επιστημονικός συνεργάτης (λεξικογράφος) στο Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας (Τμήμα Γλωσσολογίας) στη Θεσσαλονίκη. Εκπονεί επιστημονικές ανακοινώσεις και εργασίες κυρίως για τον ύστερο ρωμαϊκό και πρώιμο βυζαντινό στρατό και συμμετείχε στην υλοποίηση σχολικών εκπαιδευτικών προγραμμάτων. Κατοικεί στην Καλαμαριά Θεσσαλονίκης με τη σύζυγό του Στέλλα Παπαδοπούλου, επίσης Φιλόλογο Β/θμιας Εκπαίδευσης. Έχουν αποκτήσει τρεις γιους. Στοιχεία επικοινωνίας: gkalafikis@gmail.com.

Γεράσης Νικόλαος

Οι θεσμικές αλλαγές που αφορούν τις ανώμαλες δικαιοπραξίες σε σχέση με τις πολεμικές συγκυρίες και τα ιστορικά γεγονότα: μια πρώτη ανάγνωση

Περίληψη

Το παρόν εγχείρημα αποτελεί μια σύντομη αναφορά σε βασικούς νόμους που αφορούν τις ανώμαλες δικαιοπραξίες που έλαβαν χώρα στις λεγόμενες «Νέες Χώρες», δηλαδή τις περιοχές που εντάχθηκαν στην Ελλάδα με βάση τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου (28 Ιουλίου 1913). Έχει ως άξονα τα ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στον ελληνικό χώρο. Αποτελεί μια πρώτη ανάγνωση, μέσα από την υπάρχουσα βιβλιογραφία, για την κύρωση βασικών νόμων της ελληνικής Πολιτείας μετά τους Βαλκανικούς πολέμους και μέχρι το 1930, όταν οι ανταλλάξιμες περιουσίες των προσφύγων, πέρασαν στη «Διαχείριση κτημάτων εξ Ανταλλαγής» της Εθνικής Τράπεζας. Στόχος του εγχειρήματος είναι να παρουσιάσει το νομοθετικό πλαίσιο, ώστε ο αναγνώστης να εξάγει συμπεράσματα για την πολύπλοκη κατάσταση που επικρατούσε.

Λέξεις-κλειδιά: ανώμαλες δικαιοπραξίες, Νέες Χώρες, νομοθεσία, πρόσφυγες, περιουσίες

The institutional changes concerning the “irregular” legislative acts in relation to the war circumstances and the historical events: a first reading

Abstract

The present work comprises a brief reference to principal laws which concern the irregular legal acts which took place in the so-called “New Countries”, that is the areas which were integrated in Greece the period after 1912, Treaty of Bucharest (28 July 1913). It has as an axis the historical events which took place in the Greek territory. It constitutes a first reading in the sanction of principal laws of the Greek State after the Balkan wars and until the 1930, when the refugees’ exchangeable properties, were given to the “Management of property due to exchange”, of the National Bank. The aim of this project is to present the legislative framework, so as the reader comes to conclusions as to the complex situation which existed.

Keyword: irregular legal acts, new countries, legislation, refugees, property.

1. Εισαγωγή

Το θέμα των ανώμαλων δικαιοπραξιών απασχόλησε την ελληνική Πολιτεία από το τέλος των Βαλκανικών Πολέμων και την επέκταση των βορείων συνόρων της. Οι ανώμαλες δικαιοπραξίες, είναι οι δικαιοπραξίες που μεταβιβάζονται, με δημόσιο ή με ιδιωτικό έγγραφο βέβαιης χρονολογίας, γεωργικοί κλήροι, οικοπέδα ή οικήματα, κατά παράβαση των διατάξεων της αγροτικής νομοθεσίας, που διέπουν τους περιορισμούς των μεταβιβάσεων κλήρων με πράξεις εν ζωή¹. Το θέμα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον εξαιτίας της πολυπλοκότητάς του και συνθετότητάς του. Τα γεγονότα και οι πολεμικές συγκρούσεις, που είχαν ως αποτέλεσμα τη διαφοροποίηση της ανθρωπογεωγραφίας του ελληνικού χώρου, είναι ένας από τους παράγοντες που επηρέασαν τη σύνταξη νόμων και διαταγμάτων που αφορούσαν τις δικαιοπραξίες αυτές. Στόχος, λοιπόν, του εγχειρήματος είναι να διαφανούν οι παράγοντες που επηρέασαν τις αλλαγές ή ακόμα και την στασιμότητα των νομοθετικών πλαισίων που αφορούσαν τις δικαιοπραξίες στο κρίσιμο διάστημα των δύο δεκαετιών από το 1910 έως το 1930, λόγω των συγκυριών (πόλεμοι, διωγμοί, προσφυγικό, πολιτική αστάθεια). Οι παράγοντες που τις επηρέασαν ήταν κυρίως οικονομικοί, επειδή έπρεπε να αποκατασταθούν οι προσφυγικοί πληθυσμοί και πολιτικοί που κατέληγαν στη ψηφοθηρία και σε πολιτικούς διαξιφισμούς, έχοντας ως βάση τις αντιπαλότητες γηγενών και προσφύγων. Αυτά, λοιπόν, τα στοιχεία μπορούν να διαφανούν μέσα από την αναφορά των νόμων που κυρώθηκαν κατά τη χρονική περίοδο που εξετάζεται.

1 Παπαστερίου, Δ. (2011), *Εποικιστικό Δίκαιο*, Αθήνα: Σάκουλα, σ.σ.212-213 & Παπαδόπουλος, Κ. (1989), *Αγωγές Εμπραγμάτων Δικαίου* Αθήνα: Ιδιωτική έκδοση, σ. 504

2. Θεωρητικό πλαίσιο

2.1. Αποσαφήνιση εννοιών

2.1.1. Η θεσμική αλλαγή

Οι θεσμοί, δηλαδή οι τυπικοί κανόνες, οι διαδικασίες συμμόρφωσης και οι σταθερότυπες λειτουργικές πρακτικές, που δομούν τη σχέση μεταξύ ατόμων σε διάφορες μονάδες της Πολιτείας και Οικονομίας, αποτελούν παράγοντα συνέχειας και αντικείμενο μεταβολής. Η μεταβολή αυτή προέρχεται από την πολυπλοκότητα και ασάφεια των προθέσεων των δρώντων καθώς τείνουν να αλλάξουν την κανονιστική δομή αξιών, στάσεων και πεποιθήσεων. Η θεσμική αλλαγή συντελείται κυρίως μέσα από μια διαδικασία σταδιακών μεταβολών προσανξήσεων, ενώ η ριζοσπαστική αλλαγή συνδέεται με δραματικές μεταβολές, όπως ισχυρές εξωτερικές πιέσεις και θεσμική κατάρρευση. Σύμφωνα με το θέμα των ανώμαλων δικαιοπραξιών, οι θεσμικές αλλαγές είναι τόσο οι εσκεμμένες πολιτικές στρατηγικές που μπορούν να αποσκοπούν στη μεταβολή των θεσμικών παραμέτρων, προκειμένου να προσ αποκτηθεί μακροπρόθεσμο πολιτικό πλεονέκτημα², όσο και οι στρατηγικές που ακολουθήθηκαν στην οικονομία για την αποκατάσταση προσφύγων.

2.1.2. Η δικαιοπραξία

Μια από τις σημαντικότερες πράξεις δικαίου είναι η δικαιοπραξία, η οποία μέσω μίας ή περισσότερων δηλώσεων βουλήσεως, ενδεχομένως και μέσω άλλων νομικών γεγονότων, θέτει ένα κανόνα δικαίου, που ισχύει μόνο μεταξύ των υποκειμένων της πράξης στην συγκεκριμένη περίπτωση³. Ένας δεύτερος ορισμός αναφέρει ότι δικαιοπραξία ονομάζεται εκείνη η νομοτυπική μορφή ή άλλως το πραγματικό, το οποίο περιέχει τη δήλωση βουλήσεως, που αποσκοπεί στην παραγωγή ορισμένου έννομου αποτελέσματος⁴. Επίσης ένας τρίτος ορισμός επισημαίνει ότι δικαιοπραξία είναι η δήλωση ιδιωτικής βουλήσεως η οποία κατευθύνεται στην παραγωγή έννομου αποτελέσματος, το οποίο όμως επέρχεται μόνο από το γεγονός ότι το θέλησε αυτός που το δηλώνει⁵.

Στο πλαίσιο του όρου αυτού νομικά και φυσικά πρόσωπα αποφασίζουν να προβούν σε συγκεκριμένες ενέργειες, με τις οποίες αποσκοπούν να ικανοποιήσουν

2 Παγουλάτος, Γ. (1999), *Ιδέες, θεσμοί και συμφέροντα στη δημόσια πολιτική: η περίπτωση της ευρωπαϊκής οικονομικής πολιτικής. Ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, τομ.13, σ.σ.: 83-122 περιοδική έκδοση από την Ελληνική Εταιρεία Πολιτικής Επιστήμης, Αθήνα: Θεμέλιο.

3 Καράσης, Μ. (1993), *Γενικές Αρχές του Αστικού Δικαίου II Δικαιοπραξία Α'*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλα, σ. 62

4 Καράσης, Μ. (1996), *Δίκαιο της Δικαιοπραξίας*, Θεσσαλονίκη: Σάκκουλας, σ.58.

5 Μπαλής, Γ. (1947), *Γενικά Αρχαί του Αστικού Δικαίου*, Αθήνα: Παπαζήσης, σ.106.

ανάγκες τους και να εξωτερικεύσουν τη βούληση τους, όπως για παράδειγμα και σύμφωνα με το θέμα που εξετάζεται είναι η αγορά ακίνητης περιουσίας. Οι δικαιοπραξίες, σε αντίθεση με τις αδικοπραξίες, θεωρούνται θεμιτές από το Δίκαιο, ενώ υπάρχουν πολλοί διαφορετικοί τύποι δικαιοπραξιών. Κύρια στοιχεία είναι πάντοτε η ύπαρξη ικανότητας δικαιοπραξίας, η ελεύθερη βούληση και η δήλωσή της, η συμφωνία δήλωσης-βούλησης, το νόμιμο περιεχόμενο και η ύπαρξη του κατάλληλου τύπου που ορίζει ο νόμος⁶.

2.2. Θεωρητική προσέγγιση του θέματος

2.2.1. Το καθεστώς της γης κατά την περίοδο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας

Κατά την περίοδο της Οθωμανοκρατίας, το καθεστώς γης και οι διατάξεις του οθωμανικού Αστικού Κώδικα, όριζαν ότι η πώληση ακινήτων εξαρτιόταν από την ιδιωτική βούληση του αγοραστή και του κατόχου, χωρίς η πολιτεία να συμπράττει με κάποιο από τα όργανά της. Αυτή η διάταξη αφορούσε την κυριότητα ακινήτων, ωστόσο, σε δημόσιες γαίες (Εραζιϊμιριέ) και σε βακουφικά ακίνητα απαιτούνταν η σύμπραξη της πολιτείας με κάποιο αρμόδιο όργανο. Η ασυδοσία στις δικαιοπραξίες πλήρους ιδιοκτησίας δημιούργησε μια περιπλοκή στις οικονομικές και κοινωνικές σχέσεις, γι' αυτό εισήχθησαν οι νόμοι περί ταπίων και η ίδρυση Υπουργείου του Κτηματολογίου. Εξαιτίας όμως της θεοκρατικής σύστασης της Οθωμανικής Πολιτείας, αλλά κυρίως των πολλών φορολογικών υποχρεώσεων που καθιερώθηκαν για τα ταπιά δεν εφαρμόστηκε άμεσα ο νόμος. Υπήρχε νομοθετική διάταξη που επέτρεπε τη νομιμοποίηση μιας περιουσίας μετά από ορισμένη περίοδο⁷.

2.2.2. Νομοθετικές αλλαγές κατά την ενσωμάτωση της Μακεδονίας στο ελληνικό κράτος

«Με τη λήξη των Βαλκανικών Πολέμων (1913), την έλευση του ελληνικού στρατού στη Μακεδονία και επί κυβερνήσεως Βενιζέλου ψηφίστηκε το ΒΔ 25.1.1913, ως πρώτη νομοθετική πρωτοβουλία του ελληνικού κράτους που αφορούσε τα μουσουλμανικά κτήματα, το οποίο απαγόρευε τις δικαιοπραξίες στις Νέες Χώρες με αναδρομική ισχύ από τον Οκτώβριο του 1912 ως την 1η Μαΐου 1914. Έτσι τα ακίνητα που αποκτήθηκαν με ανώμαλες δικαιοπραξίες περιέρχονται στην κυριότητα του δημοσίου»⁸.

6 Lawspot <https://www.lawspot.gr/nomikes-pliersfories/voithitika-kemena/dikaiopraxia> (προσπελάστηκε στις 10-05-2020)

7 Τσιτσελίκης, Κ.. (1926), *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξία επί ακινήτων εν ταις Ν. Χώραις*, Θεσσαλονίκη: χ. εκδ., σ.σ.5-8.

8 Πολατιδής, Κλ. (2016), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, μεταπτυχιακή διατριβή, Φλώρινα: Π.Δ.Μ., σ.60.

Το επόμενο έτος με τον νόμο ΔΡΛΔ΄ της 28.2.1913 «περί διοικήσεως των στρατιωτικώς κατεχομένων μερών» και συγκεκριμένα στο άρθρο 14 της παραγράφου Ι ισχυροποιήθηκε η απαγόρευση. Σκοπός του παραπάνω διατάγματος ήταν να σταματήσει τη μετανάστευση των Μουσουλμάνων, που πωλούσαν τα κτήματα τους σε χαμηλές τιμές αλλά κυρίως να κατοχυρώσει τα δικαιώματα του δημοσίου στα εγκαταλειφθέντα κτήματα, υποστηρίζοντας πως μεγάλο μέρος αυτών ανήκε στην κατηγορία των τέως οθωμανικών δημόσιων γαιών επί των οποίων το ελληνικό δημόσιο είχε δικαιώματα ως διάδοχο του οθωμανικού⁹. «Η απαγόρευση συνέχισε να ισχύει μέχρι τον Δεκέμβριο του 1920, όταν και περιορίστηκε στα μεγάλα κτήματα ενώ επανήλθε αμέσως μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή»¹⁰. Προς την ίδια κατεύθυνση κινήθηκαν επί μέρους τα Βασιλικά Διατάγματα 31.5.1913, 17.10.1913, 10.10.1913, 8.11.1913 και 21.01.1914.

Όταν στο ελληνικό Κοινοβούλιο το Νοέμβριο του 1913, διεξαγόταν η συζήτηση για την κύρωση της συνθήκης ειρήνης με την Οθωμανική Αυτοκρατορία, «ο Ελευθέριος Βενιζέλος διατύπωνε την άποψή του, η οποία ίσως εξηγεί και την πολιτική που ακολούθησε με την ψήφιση των παραπάνω νόμων του 1913, όσον αφορά τη σημασία του μουσουλμανικού στοιχείου για το ελληνικό κράτος: *έχουμε συμφέρον υπέρτατον να συγκρατήσωμεν τον μουσουλμανικόν πληθυσμόν των ανακτηθεισών χωρών. Είναι άριστον στοιχείον, γεωργικόν στοιχείον πρώτης τάξεως, πολίται λαμπροί και υπάκοοι*»¹¹. Επιπλέον, «στην αντίληψη διαφόρων Ελλήνων πολιτικών παραγόντων η υπάκουη αυτή μάζα των μουσουλμάνων χωρικών σε Μακεδονία και Θράκη συνιστούσε σημαντικό εμπόδιο για τον βουλγαρικό επεκτατισμό»¹².

Με τη Σύμβαση των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913) τα δικαιώματα των μουσουλμάνων ιδιοκτητών είχαν παγιωθεί¹³. Συγκεκριμένα το άρθρο 5 όριζε ότι τα κεκτημένα δικαιώματα, οι δικαστικές πράξεις και οι τίτλοι που είχαν εκδοθεί από το οθωμανικό κράτος μέχρι την κατάληψη των χωρών που παραχωρήθηκαν στην Ελλάδα θα ήταν σεβαστά, έως την έννομη περί του εναντίου απόδειξη. Στο άρθρο 6 οι μουσουλμάνοι που επέλεξαν την οθωμανική υπηκοότητα και έφευγαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία διατηρούσαν το δικαίωμα της ακίνητης περιουσίας τους στην Ελλάδα και μπορούσαν να την εκμισθώσουν μέσω τρίτων. Επίσης η Ελλάδα

9 Υπουργείο Οικονομικών, Διεύθυνσις Κτημάτων του Κράτους, (1915), *Συλλογή Νόμων και Βασιλικών Διαταγμάτων περί των εν ταις Νέαις Χώραις Κτημάτων*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού τυπογραφείου σ.σ. 113-114. - Τσιτσελίκης, Κ. (1926), *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαι επί ακινήτων εν ταις Ν. Χώραις*, Θεσσαλονίκη: χ. εκδ., σ.10.

10 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, Θεσσαλονίκη: διδακτορική διατριβή ΑΠΘ, σ.170.

11 Γκλαβίνας, Ι. (χ. χρ) *Ο μουσουλμάνος υπήκοος στις αντιλήψεις των φορέων της ελληνικής διοίκησης την περίοδο 1912-1922*. Στο: https://www.eens.org/EENS_congresses/2010/Glavinas_Ioannis.pdf. (Προσπελάστηκε στις: 2-3-2020).

12 Clark, B. (2006), *Twice a stranger. How mass expulsion forged modern Greece and Turkey*, London: Granta, p.8.

13 Για το κείμενο της Σύμβασης βλ. Αντωνόπουλος, Σ. (1917), *Αι Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Αθήναι: Πελασγός, σ.σ.83-102.

αναλάμβανε την υποχρέωση να αναγνωρίσει τα δικαιώματα ιδιοκτησίας σε αστικά και αγροτικά κτήματα ιδιωτών ή νομικών προσώπων που αποκτήθηκαν, πριν από την κατάληψη και τους τίτλους που είχε εκδώσει το οθωμανικό κράτος. Το άρθρο 11 και 12 αναφέρονται στον σεβασμό που πρέπει να επιδείξει το ελληνικό κράτος τόσο στις περιουσίες των κατοίκων όσο και στη βακουφική περιουσία αντίστοιχα. «Σχολιάζοντας τη Σύμβαση των Αθηνών ο Βενιζέλος τόνιζε ότι με το άρθρο 6 της σύμβασης το ελληνικό κράτος δεν δεσμευόταν από περιορισμούς και ήταν ελεύθερο, όσον αφορά τη ρύθμιση τυχόν αγροτικών ζητημάτων, να εφαρμόσει μέτρα που επιθυμούσε»¹⁴. Η υπογραφή της σύμβασης έγινε δεκτή με ιδιαίτερη ικανοποίηση και από τις δύο κυβερνήσεις, «ενώ ο Βενιζέλος υποστήριξε ότι η Τουρκία και η Ελλάδα ουδέν πλέον έχουν να μοιράσων. Απεναντίας, υπάρχουν δεδομένα ότι θα υπάρξουν μεταξύ ημών φιλικώτατα σχέσεις. Πολυάριθμοι Μουσουλμάνοι κατοικούν εν τω Κράτει ημών, όπως και εν τω Τουρκικό μωριάδες Ελλήνων. Η αμοιβαία υπεράσπιση των πληθυσμών τούτων είναι ισχυρός λόγος, όπως αμφοτέρωθεν τα Κράτη διατηρήσων σχέσεις οσημέραι καλλιτέρας»¹⁵.

Με το ΒΔ 18 Μαΐου 1914 «περί μερικής άρσεως» προέκυψε η άρση της απαγόρευσης κάθε δικαιοπραξίας εν ζωή, με την οποία μεταβιβάζεται η κυριότητα ή ιδρύεται εμπράγματο δικαίωμα σε ακίνητα κτήματα ή κάθε σχετικού προκαταρκτικού συμφώνου σε Μακεδονία και Ήπειρο «για τα εντός πόλεων και κωμών και χωριών κείμενα αστικά κτήματα»¹⁶.

Ο πρώτος νόμος που παγίωνε τα δικαιώματα του δημοσίου, επί κυβερνήσεως Βενιζέλου, ήταν ο νόμος 147 της 5ης Ιανουαρίου 1914 «περί τις εν ταις προσαρτώμεναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως»¹⁷, όπου στο άρθρο 6 αναφέρεται στους μουσουλμάνους οι οποίοι, αν εγκατέλειπαν τα κτήματα τους και έφευγαν από τη χώρα, τότε αυτά θα περιέρχονταν στο ελληνικό δημόσιο ως διάδοχο του οθωμανικού, έστω και αν η Σύμβαση των Αθηνών προέβλεπε ότι οι μουσουλμάνοι που θα μεταναστεύσουν διατηρούσαν την ακίνητη περιουσία τους¹⁸.

2.2.3. Ο Α΄ διωγμός των ελληνικών πληθυσμών (1914) και οι νομοθετικές ρυθμίσεις

Το 1914 κατά τον διωγμό των ελληνικών πληθυσμών από την Οθωμανική

14 Γκλαβίνας, Γ. (2008) *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, Θεσσαλονίκη: διδακτορική διατριβή ΑΠΘ, σ. 140.

15 Σβολόπουλος, Κ. (2001), *Η Ελληνική Εξωτερική Πολιτική 1900-1945*, Αθήνα: βιβλιοπωλείο της Εστίας, σ. 102.

16 Ε.Κ., Β.Δ., ΦΕΚ Α136/20-05-1914, *Περί μερικής άρσεως των απαγορεύσεων του άρθρου 14 του νόμου ΔΡΑΔ*, σ. 729.

17 Ε.Κ., Ν 147, ΦΕΚ 25/01-02-1914, *Περί της εν ταις προσαρτώμεναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως*, σ.95.

18 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, διδακτορική διατριβή Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ.σ. 175-176.

Αυτοκρατορία δημιουργήθηκαν προσφυγικές εισροές στην Ελλάδα, οι οποίες υπήρξαν καταλυτικοί παράγοντες για την τύχη των μουσουλμανικών αγροτικών ιδιοκτησιών. Επειδή η Ελλάδα είχε να αντιμετωπίσει τόσο προβλήματα περίθαλψης, όσο και εγκατάστασης αυτών των προσφύγων, φυσικό ήταν να εκμεταλλευτεί τα μουσουλμανικά κενά τα οποία είχαν δημιουργηθεί στις Νέες Χώρες. Για τη λύση αυτών των προβλημάτων ψηφίζεται ο Ν. 262 της 10ης Μαΐου 1914¹⁹ «περί συμπληρώσεως του νόμου 147 της 5ης Ιανουαρίου 1914, περί της εν ταις προσαρτώμεναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως», αρθρ. 9, σελ. 102, κατά το οποίο προσδιορίστηκαν ως εγκαταλελειμμένα και περιερχόμενα στην κυριότητα του ελληνικού δημοσίου, ως αδέσποτα τα ακίνητα στις Νέες Χώρες που οι ιδιοκτήτες τους τα εγκατέλειψαν και έφυγαν στην αλλοδαπή, αν ο ιδιοκτήτης τους δεν έφερε μέσα σε έναν χρόνο ως τη 1 Μαΐου 1915 τίτλους στον Οικονομικό Επίτροπο ακινήτων²⁰. Ο νόμος όμως δεν προνοεί για τις συναλλαγές που έγιναν στην τουρκική νομοθεσία. Έτσι τα προσύμφωνα πριν από τις 5 Οκτωβρίου 1912 είναι άκυρα. Επίσης, με το Νόμο 341, άρθρο 1 της 31ης Οκτωβρίου 1914²¹ εισάγεται η απόλυτη απαγόρευση δικαιπραξιών στις Νέες Χώρες για αγροτικά ακίνητα, των οποίων μεταβιβάζεται η κυριότητα και απαγορεύεται η πάνω από 5 χρόνια μίσθωση. Από τις διατάξεις αυτές, που δεν άφηναν περιθώρια στις μεσαίες τάξεις, σύμφωνα με το ΒΔ 18ης Νοεμβρίου 1914 εξαιρούνταν το Δημόσιο, το ταμείο Στόλου, το Γενικό εκκλησιαστικό ταμείο, η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος, η Γεωργική Τράπεζα Νήσων Αιγαίου και το Κοινωφελές Ταμείον Κρήτης, αλλά και αργότερα σύμφωνα με τον Νόμο 1318 της 12ης Απριλίου 1918 «περί συμπληρώσεως του άρθρου 1 του νόμου 924 της 27ης Σεπτεμβρίου 1917, περί απαγορεύσεως δικαιπραξιών επί ακινήτων των Νέων Χωρών»²² όπου αναφέρονται οι ίδιες εξαιρέσεις από τις απαγορεύσεις των δικαιπραξιών. Παράλληλα, με τον Νόμο 415 της 27ης Νοεμβρίου 1914 «περί προστασίας της νομής επί δημοσίων γαιών εν ταις Νέαις Χώραις»²³ επιτρεπόταν η προστασία της νομής με αγωγές και προσωρινά μέτρα μεταξύ όμως διαδίκων ιδιωτών και νομικών προσώπων, όχι όμως εναντίον του Ελληνικού δημοσίου²⁴. Επίσης την ίδια χρονιά, «το υπουργείο Οικονομικών με την εγκύκλιο 82644 της 29ης Ιουλίου 1914 δεν αναγνώριζε τα πληρεξούσια που συντάχθηκαν μετά την κατάληψη και αφορούσαν τα μουσουλμανικά αγροτικά κτήματα»²⁵.

19 Ε.Κ., Νόμος 262, ΦΕΚ 130/12-05-1914, *Περί συμπληρώσεως του νόμου 147 της 5 Ιανουαρίου 1914 περί της εν ταις προσαρτώμεναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως*, σ. 690.

20 Τσιτσελίκης Κ., (1926), *Αι ανόμαλοι δικαιπραξίαι επί ακινήτων εν ταις Ν. Χώραις*, Θεσσαλονίκη: χ. εκδ., σ. 12.

21 Ε.Κ., Νόμος 341, ΦΕΚ 316/06-11-1914, *Περί απαγορεύσεως δικαιπραξιών περί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώραις*, σ. 1660.

22 Ε.Κ., Νόμος 924, στο ΦΕΚ 232/19-10-1917, *Περί απαγορεύσεως δικαιπραξιών επί ακινήτων των νέων χωρών*, σ. 847.

23 Ε.Κ., Νόμος 415, ΦΕΚ 352/29-11-1914, *Περί προστασίας της νομής επί δημοσίων γαιών εν ταις Νέαις Χώραις*, σ. 1893.

24 Ελευθεριάδης, Ν. (1915), *Τα μετά την Συνθήκην Αθηνών*, Εν Αθήναις: Ραφτάνη, σ. 7.

25 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, Θεσσαλονίκη: διδακτορική

Οι παραπάνω νόμοι και εγκύκλιοι βρίσκονται εμφανέστατα σε αντίφαση με το άρθρο 6 της Σύμβασης των Αθηνών (1913). Το ελληνικό κράτος όμως με το Νόμο 262²⁶ «προσπαθούσε να βάλει σε μια τάξη τις κτηματικές υποθέσεις των Νέων Χωρών παγιώνοντας τα δικαιώματα του Δημοσίου επί εγκαταλελειμμένων δημοσίων γαιών, όπως όριζε το οθωμανικό δίκαιο, και να διευκολύνει την εγκατάσταση των προσφύγων του Α΄ Διογμού, οι οποίοι εκδιώχθηκαν από τις εστίες τους στις αρχές του 1914. Παράλληλα με τον ίδιο νόμο το ελληνικό δημόσιο προσπαθούσε να εξακριβώσει την πραγματική ιδιοκτησία στις Νέες Χώρες, αφού είχε ενδείξεις ότι πολλοί μουσουλμάνοι κατείχαν δημόσια κτήματα χωρίς νόμιμους τίτλους ή κατείχαν εκτάσεις μεγαλύτερες από όσες όριζαν οι τίτλοι. Η κυβέρνηση με τον παραπάνω νόμο είχε πρόθεση να περιορίσει τη μετανάστευση των προσφύγων μουσουλμάνων, τους οποίους τους θεωρούσε χρήσιμο στοιχείο για την αγροτική οικονομία, ώστε να μη δίνει αφορμές στην οθωμανική πλευρά για τους διωγμούς των Ελλήνων και παράλληλα να λάβει μιας μορφής αντίποινα για αυτούς τους διωγμούς»²⁷. Εν τω μεταξύ «οι μουσουλμάνοι κτηματίες φρόντιζαν να εφοδιάζονται με τίτλους ιδιοκτησίας από το κτηματολόγιο Κωνσταντινούπολης, για να τους αποστείλουν στις οικονομικές εφορίες των Νέων Χωρών. Η ελληνική κυβέρνηση όμως δεν είχε καμία πρόθεση να αποδώσει τα κτήματα των μουσουλμάνων ακόμα και αν προσκόμιζαν νόμιμους τίτλους ιδιοκτησίας»²⁸. «Η επιτροπή που είχε οριστεί με το Βασιλικό Διάταγμα στις 13 Μαρτίου 1915 για τον έλεγχο των τίτλων ιδιοκτησίας των μουσουλμάνων αδυνατούσε να αντεπεξέλθει στα καθήκοντά της, κάτι που προκαλούσε τις διαμαρτυρίες της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας»²⁹. Επιπλέον, η πρόθεση της ελληνικής πλευράς να μην αποδώσει τα κτήματα των μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει αποκρυσταλλώθηκε με την ψήφιση του νόμου 687 της 25^{ης} Οκτωβρίου 1915³⁰.

2.2.4. Απαγορεύσεις δικαιοπραξιών κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου

Κατά την περίοδο του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου και του Εθνικού Διχασμού ψηφίζεται ο Νόμος 688/25.10.1915 «περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών τινών επί

διατριβή ΑΠΘ, σ.179.

26 Ε.Κ., Νόμος 262, ΦΕΚ 130/12-05-1914, *Περί συμπληρώσεως του νόμου 147 της 5 Ιανουαρίου 1914 περί της εν ταις προσαρτώμεναις χώραις εφαρμοστέας νομοθεσίας και της δικαστικής αυτών οργανώσεως*, σ.690.

27 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ.σ.180-181.

28 Κόσσυβας Χ., (1928), *Νομοθεσία διοικήσεως μουσουλμανικών και ανταλλάξιμων ακινήτων*, Αθήνα: Π. Λίβα και Γ. Χάντζου, σ. 6.

29 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ.187.

30 ΕΚ, Νόμος 687, ΦΕΚ 400/28-10-1915, *Περί κυρώσεως του από 30 Απριλίου 1915 Β. διατάγματος "περί παρατάσεως της προθεσμίας προς προσαγωγών τίτλων, αποδεικτικών κυριότητος κλπ. επί ακινήτων κτημάτων εν ταις νέαις χώραις" και παραστάσεως εκ νέου της αυτής υπο του άρθρου 9 του νόμου 262 της 10 Μαΐου 1914 τασσόμενης προθεσμίας*, σ.3209.

ακινήτων κατά την διάρκεια της καταστάσεως πολιορκίας»³¹. Σύμφωνα με αυτόν από την κήρυξη της καταστάσεως πολιορκίας και στη διάρκειά της απαγορεύεται η, χωρίς έγγραφη άδεια της στρατιωτικής αρχής, μίσθωση ή παραχώρηση χρήσεως κάθε δικαιοπραξίας εν ζωή που μεταβιβάζει σε οποιοδήποτε ακίνητο που βρίσκεται στην περιφέρεια πολιορκίας. Από τον νόμο εξαιρείται το δημόσιο. «Το ίδιο συμβαίνει και με την ψήφιση του Βασιλικού Διατάγματος 187/15 Οκτωβρίου 1916 της Προσωρινής Κυβέρνησης Αλέξανδρου Ζαΐμη με τον οποίο επέρχεται η απόλυτη απαγόρευση δικαιοπραξιών σε όλα τα αστικά ακίνητα από τις 18 Μαΐου 1914 ως τις 29 Δεκεμβρίου 1920 και η μίσθωση πέραν του έτους. Για τα αγροτικά ακίνητα μάλιστα η απαγόρευση δεν ήρθη ποτέ. Η ψήφιση αυτού του βασιλικού διατάγματος άλλωστε έγινε μετά τα γεγονότα του καλοκαιριού του 1916, όταν οι Βούλγαροι καταλαμβάνουν την Ανατολική Μακεδονία και οι γερμανικές και βουλγαρικές δυνάμεις καταλαμβάνουν πρόσκαιρα την περιοχή Φλώρινας και Καστοριάς (Αύγουστος 1916) δημιουργώντας νέες περιπλοκές στο γαιοκτητικό καθεστώς»³².

Η Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης του Ελ. Βενιζέλου «επέφερε το Διάταγμα 808 της 10^{ης} Δεκεμβρίου 1916 «περί διοικήσεως κτημάτων των Νέων Χωρών ανηκόντων εις αλλοδαπούς ή εγκαταλειμμένων», σύμφωνα με το οποίο το ελληνικό δημόσιο καταλάμβανε τα ακίνητα των υπηκόων που βρίσκονταν σε εμπόλεμη κατάσταση με την Προσωρινή Κυβέρνηση και τις συμμαχικές δυνάμεις καθώς και τα ακίνητα των ιδιοκτητών που απήλθαν στην αλλοδαπή μετά την κήρυξη του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Τα ακίνητα ετίθεντο υπό τη μεσεγγύηση του κράτους μέχρι το τέλος του πολέμου, όταν και θα καθοριζόταν η τύχη τους υπό τον όρο της αμοιβαιότητας. Το ίδιο διάταγμα επεκτάθηκε σε όλη την ελληνική επικράτεια με τον νόμο 1073 της 18^{ης} Νοεμβρίου 1917³³ «περί απαγορεύσεως εμπορίας και δικαιοπραξιών προς υπηκόους εχθρικών κρατών, μεσεγγυήσεως των εν Ελλάδι περιουσιών αυτών και διοικήσεως εγκαταλειμμένων ακινήτων εν ταις νέαις χώραις»³⁴. Επίσης με τον νόμο 924 της 19^{ης} Οκτωβρίου 1917, «περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων των Νέων Χωρών»³⁵, οριζόταν ότι οι συμβάσεις μίσθωσης και παραχώρησης ακινήτου στις Νέες Χώρες είναι δυνατές μόνο μετά από διάταγμα που εκδίδεται από τον Υπουργό Γεωργίας με τη σύμφωνη γνώμη του Υπουργικού Συμβουλίου.

31 ΕΚ, Νόμος 688, ΦΕΚ 415/07-11-1915, αρ. φύλλου 415, *Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών τινών επί ακινήτων κατά την διάρκεια της καταστάσεως πολιορκίας*, σ.3275.

32 Γκλαβίνας, Γ.(2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ.191.

33 ΕΚ, Νόμος 1073, ΦΕΚ 268/21-11-1917, *Περί απαγορεύσεως εμπορίας και δικαιοπραξιών προς υπηκόους εχθρικών κρατών, μεσεγγυήσεως των εν Ελλάδι περιουσιών αυτών και διοικήσεως εγκαταλειμμένων ακινήτων εν ταις νέαις χώραις*, σ.1153.

34 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ.192.

35 ΕΚ, Νόμος 924 ΦΕΚ 232/19-10-1917, *Περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων των Νέων Χωρών*, σ.877.

2.2.5. Πολιτικές ενέργειες για την άρση των απαγορεύσεων και την αναγνώριση των ανώμαλων δικαιοπραξιών

Μετά το τέλος του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου η πολιτική της βενιζελικής κυβέρνησης απέναντι στη μουσουλμανική ιδιοκτησία μεταβλήθηκε. Με την εγκύκλιο της 26^{ης} Αυγούστου 1919 του Υπουργείου Γεωργίας προβλεπόταν η απόδοση των κτημάτων των Οθωμανών υπηκόων που βρίσκονταν στην ημεδαπή εφόσον αυτά ήταν αστικά ή αγροτικά μέχρι 150 στρέμματα³⁶. Η απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης να αποδώσει τα μουσουλμανικά κτήματα δημιουργήσει, όπως προέβλεπε και ο υπουργός Γεωργίας, Καφαντάρης ρεύμα παλιννόστησης των μουσουλμάνων που είχαν μεταναστεύσει από τις Νέες Χώρες μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους³⁷.

Το 1920, για τη ρύθμιση του ζητήματος καταρτίστηκε, από την κυβέρνηση Βενιζέλου, Κοινοβουλευτική Επιτροπή. Η Επιτροπή αυτή αποτελούνταν από βουλευτές των Νέων Χωρών και είχε αρμοδιότητα να υποβάλει πόρισμα για τον τρόπο αναγνώρισης των ανώμαλων δικαιοπραξιών. Ως την 1η Νοεμβρίου 1920 που αναλαμβάνει ο Δ. Γούναρης δεν εκδόθηκε κανένα πόρισμα. Στον τύπο δημοσιεύονταν εν τω μεταξύ υπουργικές άδειες άρσης των αποφάσεων που ενισχύονταν με το ΒΔ 28.9.1919³⁸. Τον Δεκέμβρη του 1920 και με το ΒΔ 21.12.1920³⁹ αποκαθίσταται η ελευθερία συναλλαγών σε ακίνητα των Νέων Χωρών, χωρίς όμως να υπάρχει μέριμνα για την επίλυση των μέχρι της εποχής εκείνης συμφωνηθεισών συμβάσεων. Ο νόμος αίρει τις απαγορεύσεις επί αστικών ακινήτων και επί αγροτικών εκτάσεων μέχρι 200 στρέμματα. Τονίζεται επίσης ότι το συγκεκριμένο διάταγμα επιχειρούσε νομιμοποιήσει ανώμαλων δικαιοπραξιών προηγούμενων ετών με την προϋπόθεση ότι υπήρχε επίσημη συμβολαιογραφική πράξη. Παρά το γεγονός ότι πλέον θα μπορούσε να λυθεί το ζήτημα των παράνομων δικαιοπραξιών, με την κατάρτιση ενός επίσημου εγγράφου μεταξύ ιδιοκτήτη και αγοραστή, υπήρχαν αντικειμενικές δυσκολίες⁴⁰. «Η αμοιβαία συναίνεση δεν υπήρχε πάντα, επειδή το 1920 ανέβηκε η αξία των ακινήτων και επειδή ορισμένοι είχαν πεθάνει ή είχαν φύγει στο εξωτερικό»⁴¹.

36 ΙΑΥΕ,Κ.Υ.,1921, Φ.88, υπουργείο Γεωργίας, Διεύθυνση Δημοσίων Κτημάτων προς Κεντρική Υπηρεσία, Αθήνα 7/20 Δεκεμβρίου 1921, αρ. πρ. 86267.

37 ΙΑΥΕ,Κ.Υ.,1919, Φ.Α/5(10α), υπουργείο Γεωργίας, προς πρόεδρο κυβέρνησης, Αθήνα 1/14 Σεπτεμβρίου 1919, αρ. πρ. 78092.

38 Ε.Κ., Β.Δ. 28-9-1919, στο ΦΕΚ 217/01-10-1919, τεύχος α΄, *Περί εκτέλεσης του νόμου 924 "περί απαγορεύσεως δικαιοπραξιών επί ακινήτων των νέων χωρών"*, σ.1634.

39 Ε.Κ., Β.Δ. ΦΕΚ 296/29-12-1920, αρ. φύλλου 296, Τεύχος α΄, *Περί μερικής άρσεως της απαγορεύσεως του άρθρου 1 του νόμου 924*, σ.2532.

40 Τσιτσελίκης Κ., (1926), *Αι ανώμαλοι δικαιοπραξίαί επί ακινήτων εν ταις Ν. Χώραις*, Δράμα: Κυριαζοπούλου-Πεντζίκη, σ.σ.18-20.

41 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*. διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ.σ.203-204.

2.2.6. Το νομοθετικό πλαίσιο μετά τη Μικρασιατική καταστροφή

2.2.6.1. Το νομοθετικό πλαίσιο μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης

Ακολουθούν τα γεγονότα της Μικρασιατικής Καταστροφής (Αύγουστος – Σεπτέμβριος 1922). Τον Οκτώβριο του 1922 το ελληνικό δημόσιο σε μια προσπάθεια να προλάβει καιροσκοπικές διαθέσεις γηγενών και μουσουλμάνων εκδίδει το ΝΔ 10.10.1922⁴². Σύμφωνα με αυτό, απαγορευόταν ρητά κάθε δικαιοπραξία που θα αφορούσε μεταβιβάσεις ακίνητης περιουσίας στην Ελλάδα από μωαμεθανούς. Με τροποποιητική διάταξη εκδόθηκε στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως, νομοθετικό διάταγμα, ΝΔ 22-12-1922⁴³, που προέβλεπε ότι οι απαγορεύσεις αυτές μπορούσαν να αρθούν εν μέρει ή ολοκληρωτικά, ύστερα από πρόταση του Υπουργού Γεωργίας. Παράλληλα, σύμφωνα με τη γνωμοδότηση του Συμβουλίου Εποικισμού, μπορούσαν να επικυρωθούν δικαιοπραξίες, μόνο κατά το πρώτο δεκαπενθήμερο του Οκτωβρίου του 1922⁴⁴.

Με τη Συνθήκη της Λοζάνης, η οποία υπογράφηκε στις 24 Ιουλίου 1923 «γίνεται το πέρασμα των αρμοδιοτήτων από τον Νομάρχη και τον Πρόεδρο Πρωτοδικών στα Εποικιστικά Γραφεία. Έξι μήνες πριν, στις 30 Ιανουαρίου 1923, είχε υπογραφεί η ελληνοτουρκική Σύμβαση, η οποία ρύθμιζε την ανταλλαγή των πληθυσμών μεταξύ Ελλάδας και Τουρκίας. Προβλεπόταν η υποχρεωτική ανταλλαγή μεταξύ των Ελλήνων ορθόδοξων κατοίκων από την Τουρκία και των μουσουλμάνων κατοίκων από την Ελλάδα. Σύμφωνα με τη Συνθήκη, οι περιουσίες των ανταλλάξιμων θα εκκαθαρίζονται και θα εκτιμούνται από τη Μικτή Επιτροπή Ανταλλαγής Πληθυσμών. Επίσης προορίζονταν για να καταλειφθούν οι ανάγκες των προσφύγων, ωστόσο διεκδικούνταν από ντόπιους που προσπάθησαν να τα οικειοποιηθούν»⁴⁵. Οι εντόπιοι, πριν από την ανταλλαγή κατά την εξαγορά των γαιών από τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς, συνέταξαν ιδιωτικά συμφωνητικά, αναμένοντας ρύθμιση που θα επικύρωνε τις συμβάσεις αυτές. Οι περιουσίες των γηγενών που είχαν αγοραστεί στο πλαίσιο των ανωμάτων δικαιοπραξιών, σύμφωνα με τη Συνθήκη της Λοζάνης, θα περιέρχονταν τώρα στους πρόσφυγες από τα κατά τόπους Εποικιστικά Γραφεία. Εξαιτίας της έκρυθμης κατάστασης που υπήρχε η ελληνική Κυβέρνηση το Σεπτέμβριο του

42 Ε.Κ., Β.Δ. ΦΕΚ 196/10-10-1922, τεύχος α', *Περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζωή, δι' ης μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών η κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιουδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι*, σ.1205.

43 Ε.Κ., Β.Δ. ΦΕΚ 282/22-11-1922, τεύχος α', *Περί τροποποιήσεως του από 6 Οκτωβρίου 1922 νομοθετικού διατάγματος "περί απαγορεύσεως πάσης δικαιοπραξίας εν ζωή δι' ης μεταβιβάζεται υπό Μωαμεθανών η κυριότης ή έτερον εμπράγματον δικαίωμα κλπ. επί οιουδήποτε ακινήτου κτήματος κειμένου εν Ελλάδι"*, σ.1701.

44 Πολατίδης, Κλ. (2016), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, μεταπτυχιακή διατριβή, Φλώρινα: Π.Δ.Μ, σ.59.

45 Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ.202.

1923 εκδίδει το ΝΔ 14.9.1923⁴⁶, με το οποίο επιτρέπει ακόμη και την επίταξη αποθηκών, αγροτεμαχίων εντός σχεδίου πόλεως, μεταφορικών μέσων, τροφίμων για τα ζώα και σπόρων για τη διευκόλυνση των προσφύγων, με την υποχρέωση αποζημίωσης από το ελληνικό δημόσιο⁴⁷.

2.2.6.2. Οι αλλαγές που επιφέρει το καθεστώς Πάγκαλου

Από τη δικτατορική Κυβέρνηση του Θεόδωρου Πάγκαλου που ανέλαβε στις 26 Ιουνίου 1925 επαναφέρεται το ζήτημα των ανώμαλων δικαιοπραξιών με το ΝΔ 26-8-1925/14-9-1925⁴⁸. Ο σκοπός αυτού του Νομοθετικού Διατάγματος ήταν να περιορίσει τις κυρωτές ανώμαλες συμβάσεις στα αγροτικά ακίνητα και να αποκλείσει τελείως την επικύρωση των ιδιωτικών εγγράφων που αφορούσαν αστικά ακίνητα. «Όσον αφορά στα αστικά ακίνητα με το εδάφιο 4 του άρθρου 2 του Ν.Δ. οριζόταν η ακύρωση όλων των ανωμάτων συμβάσεων που στηριζόταν σε ιδιωτικά έγγραφα από την 5^η Οκτωβρίου 1912 μέχρι την 26^η Αυγούστου 1925, παρά τις διατάξεις του Ν.Δ. της 26^{ης} Απριλίου 1923, σύμφωνα με το οποίο εκδόθηκαν επικυρωτικές αποφάσεις από Πρωτόδικες Επιτροπές. Οι μόνες συμβάσεις που επικυρώνονταν αφορούσαν τα αστικά ακίνητα που είχαν επίσημα έγγραφα μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 1922 ή τα συμβολαιογραφικά προσύμφωνα που συντελέστηκαν μέχρι την 31^η Αυγούστου του 1917»⁴⁹. Επίσης όριζε ότι οι κυρώσεις για τις παράνομες δικαιοπραξίες σε ακίνητες περιουσίες των Νέων Χωρών πραγματοποιούνταν από τον Υπουργό Γεωργίας με τη σύμφωνη γνώμη του Γνωμοδοτικού Συμβουλίου της Διευθύνσεως της Ανταλλαγής, εφόσον υπάγονταν στη διαδικασία του άρθρου 1 του Νομοθετικού Διατάγματος από 25 Απριλίου⁵⁰.

Η δικτατορία του Πάγκαλου ακύρωσε επίσης με διάταγμα την απόφαση επικύρωσης της απαλλοτριώσεως των ανταλλάξιμων εκτάσεων. Η απόφαση αυτή υπήρξε ένας από τους λόγους σύγχυσης όσον αφορά τις περιουσίες μεταξύ γηγενών και προσφύγων. Στη Συντακτική Απόφαση της 3-4-1926 και στο άρθρο 1 αναφέρεται ότι «πάντα τα υπό ανταλλάξιμων μουσουλμάνων είτε φυσικών είτε νομικών προσώπων ή κοινοτήτων εγκαταλειφθέντα εν Ελλάδι παντός είδους και πάσης κατηγορίας αστικά ή αγροτικά κτήματα [...] διαχειρίζεται, εκποιεί και εκκαθαρίζει αποκλειστικώς η Εθνική Τράπεζα της Ελλάδος», στο δε άρθρο 3 καταγράφεται ότι «είναι άκυροι και θεωρούνται εξ υπαρχής ανύπαρκτοι: Πάσα

46 Ε.Κ., Ν.Δ. ΦΕΚ 259/14-09-1923, *Περί επιτάξεων εν Μακεδονία προς εξυπηρέτησιν της εγκαταστάσεως προσφύγων*, σ.1847.

47 Πολατιδής, Κλ. (2016), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, Μεταπτυχιακή διατριβή, Φλώρινα: Π.Δ.Μ., σ.59.

48 Ε.Κ., Ν.Δ. ΦΕΚ 249/14-9-1925, Τεύχος α', *Περί κυρώσεως ανωμάτων δικαιοπραξιών επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώρας*, σ.1631.

49 Πολατιδής, Κλ. (2016), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, μεταπτυχιακή διατριβή, Φλώρινα: Π.Δ.Μ., σ.σ.65-66.

50 Ε.Κ., Ν.Δ. ΦΕΚ 249/14-9-1925, τεύχος α', *Περί κυρώσεως ανωμάτων δικαιοπραξιών επί ακινήτων εν ταις Νέαις Χώρας*, σ.1631.

προγενεστέρα δι' οιονδήποτε λόγον γενομένη απαλλοτρίωσις [...] και εντός πόλεως [...] ευρισκομένων οικοπέδων, εφ' όσον ταύτα ανήκον εις την ανταλλάξιμον Μουσουλμανικήν περιουσίαν [...] Τα ακίνητα, εφ' ών αι πράξεις είναι άκυροι κατά το παρόν άρθρον επανέρχονται εις την πλήρη κατοχήν και ελευθέραν διαχείρισιν και διάθεσιν της Εθνικής Τραπέζης»⁵¹ τα οποία και ισχύουν μέχρι σήμερα. Στο άρθρο 6 για τις κατοχυρώσεις των ανταλλάξιμων περιουσιών που εγκαταλείφθηκαν στην Ελλάδα, ορίστηκε από την Εθνική Τράπεζα, οι φερόμενοι ως κάτοχοι να δηλώσουν τις ακίνητες περιουσίες εντός εξαμήνου. Επίσης με την τροποποίηση που έγινε στο εδάφιο 1 της Σύμβασης στις 5 Μαΐου 1925, οι περιουσίες έπρεπε να συνοδεύονται και από δικαστική απόφαση⁵².

Τον Νοέμβριο του 1929 ψηφίστηκε ο νόμος 4399/1-11-1929⁵³ που τακτοποιούσε τις σχέσεις ιδιοκτησίας μεταξύ γηγενών και προσφύγων. «Στο άρθρο 1 του νόμου ορίστηκαν ως υπό κύρωσιν εκείνες οι παράνομες δικαιοπραξίες που είχαν συναφθεί με επίσημα έγγραφα μέχρι τις 30 Σεπτεμβρίου 1922 κατά παράβαση των νόμων 262 και 1073 και των διατάξεων που αφορούσαν τις απαγορεύσεις των δικαιοπραξιών σε ακίνητα στις Νέες Χώρες και εφόσον δεν είχαν θεωρηθεί εικονικές από τις αρμόδιες τριμελείς Επιτροπές που ορίστηκαν από τις 26 Απριλίου 1923. Επίσης υπό κύρωσιν θεωρήθηκαν εκείνες οι παράνομες δικαιοπραξίες που έγιναν με ιδιωτικά έγγραφα ή συμβολαιογραφικά προσύμφωνα ή άλλες συμβολαιογραφικές πράξεις, όπως μισθωτήρια, δανειστήρια ή πληρεξούσια κυρώσιμες μέχρι της 30 Σεπτεμβρίου 1920. Παράλληλα, όσες δικαιοπραξίες κυρωθούν με αυτό τον νόμο ή κυρώθηκαν με προηγούμενο νόμο ή πρόκειται να κυρωθούν στο μέλλον, σύμφωνα με τις προηγούμενες αναφερόμενες περιπτώσεις, το Κράτος θα θεωρούσε κάθε τέτοια δικαιοπραξία ως αναγνωρισμένη μεταξύ του ιδιοκτήτη-πωλητή (κυρίου) του κτήματος και του αγοραστή της αρχικής σύμβασης. Όλες αυτές οι δικαιοπραξίες βέβαια δεν δημιουργούν καμία ευθύνη/ υποχρέωση για το ελληνικό δημόσιο σε περίπτωση που οποιοσδήποτε και για οποιονδήποτε λόγο διεκδικούσε νομικά τα συγκεκριμένα ακίνητα»⁵⁴.

Ουσιαστικά, οι τοπικές επιτροπές, μετά από έρευνα, έβγαζαν μια μέση τιμή κλήρου που αναλογούσε στον καθένα και δέσμευαν το ανάλογο μέρος της περιουσίας. Σίγουρα, πάντως, «σύμφωνα με το άρθρο 3, περιοχές με καπνοχωράφια, αμπελώνες ή γενικά φυτεμένες εκτάσεις δεν έπρεπε να υπερβαίνουν τα 10 βασιλικά στρέμματα ανά άτομο. Στις περιπτώσεις που τα στρέμματα ενός ιδιοκτήτη ήταν άνω των 100 στρεμμάτων, περιέρχονταν

51 Άρειος Πάγος, Στο: http://www.areiospagos.gr/nomologia/apofaseis_DISPLAY.asp?cd=S0MDXVE4RFW1AY8X086XOFDF65XWQY&apof=145_2016&info=%D0%CF%CB%9%D4%9%CA%5%D3%20-%20%20%C3 (Προσπελάστηκε στις 18-1-2020)

52 Ναστούλα, Ε. (2009), *Η Σύμβαση περί Ανταλλαγής πληθυσμών (1923) και οι νομικές της συνέπειες*, μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ, σ. 63.

53 Ε.Κ., Νόμος 4399 ΦΕΚ 392/1-11-1929, τεύχος α', *Περί ρυθμίσεως ανωμάλων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις Χώραις*, σ.3381.

54 Πολατίδης, Κλ. (2016), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, μεταπτυχιακή διατριβή, Φλώρινα: Π.Δ.Μ, σ.σ.61-62.

απευθείας στις ανταλλάξιμες περιουσίες. Επίσης σύμφωνα με το άρθρο 5, μετά από απόφαση της αρμόδιας τοπικής επιτροπής ήταν δυνατό να αναγνωρισθεί σε γηγενή, μετά από καταβολή χρηματικού τιμήματος, δικαίωμα κυριότητας σε έκταση που κατείχε και καλλιεργούσε, αφού συνυπολογιζόταν και η υπόλοιπη ακίνητή του περιουσία. Φυσικά, αυτή η έκταση δεν έπρεπε να υπερβαίνει τον γεωργικό τοπικό κλήρο που οριζόταν με βάση τις εκτιμήσεις της Γενικής Διοίκησης Εποικισμού Μακεδονίας ή των Γραφείων Εποικισμού που θα δημοσιεύονταν στην Εφημερίδα της Κυβερνήσεως»⁵⁵.

Σύμφωνα με το άρθρο 7 και την απόφαση του Υπουργού Γεωργίας οι τοπικές αυτές επιτροπές συγκροτούνταν στις έδρες Εφοριών ή Νομών των Νέων Χωρών, όπου εκκρεμούσαν ζητήματα παράνομων δικαιοπραξιών. «Οι Επιτροπές απαρτιζόνταν από Δικαστή ή Ειρηνοδίκη που οριζόταν από τον Υπουργό Δικαιοσύνης ως Πρόεδρο, έναν ανώτερο υπάλληλο του Εποικισμού, έναν από κάποια άλλη δημόσια υπηρεσία του τόπου, όπου εδρεύει η επιτροπή και δύο απλούς πολίτες, έναν πρόσφυγα και έναν ντόπιο που θα οριζόνταν από απόφαση του Υπουργού Γεωργίας. Τη θέση του γραμματέα κάλυπτε ο δημόσιος υπάλληλος. Επιπρόσθετα οι τοπικές επιτροπές, εκτός από αυτές τις αρμοδιότητες, καθόριζαν και τις αποφάσεις των πρωτόδικων επιτροπών που είχαν οριστεί κατά το Νομοθετικό Διάταγμα της 26^{ης} Απριλίου 1923, μετά από επιτόπιες έρευνες, που ήταν σύμφωνες με τις διατάξεις του παρόντος νόμου. Η λειτουργία αυτών των τοπικών Επιτροπών καθοριζόταν από τον Υπουργό Γεωργίας και οι αποφάσεις τους κατατίθεντο σε συμβολαιογράφο. Οι αποφάσεις αυτές, συντασσόμενες με πάγιο χαρτόσημο, αποτελούσαν επίσημο τίτλο κυριότητας και μεταγράφονταν με ευθύνη του ενδιαφερομένου στα τοπικά βιβλία μεταγραφών»⁵⁶.

Το 1929 ψηφίζεται ο νόμος 4399, ΦΕΚ 392/1-11-1929 κατά τον οποίο το τελευταίο άρθρο του σελίδα 3383, και συγκεκριμένα το άρθρο 8, καταργούσε όλες τις προηγούμενες διατάξεις για τις παράνομες δικαιοπραξίες. Ο νόμος ψηφίσθηκε τελικά από τη Βουλή και τη Γερουσία, και συνυπογράφηκε στην Ύδρα στις 16 Ιουλίου 1929 από τον Πρόεδρο της Δημοκρατίας, Παύλο Κουντουριώτη, τον Υφυπουργό Οικονομικών Β. Δεληγιάννη, τον Υπουργό Γεωργίας, Κ. Σπυρίδη και τον Υπουργό Δικαιοσύνης Δ. Δίγκα⁵⁷.

Μερικούς μήνες αργότερα στις 10 Ιουνίου 1930 υπογράφηκε στην Άγκυρα η Σύμβαση «περί οριστικής εκκαθάρισεως των ζητημάτων των προκυπτόντων εκ της εφαρμογής της Συνθήκης Λωζάννης και της Συμφωνίας των Αθηνών εν σχέσει προς την ανταλλαγή των πληθυσμών»⁵⁸. Επί κυβερνήσεως Βενιζέλου,

55 Πολατίδης, Κλ. (2016), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, μεταπτυχιακή διατριβή, Φλώρινα: Π.Δ.Μ, σ.σ.62- 63.

56 Πολατίδης, Κλ. (2016), *Η αποκατάσταση των προσφύγων στις επαρχίες Κοζάνης και Πτολεμαΐδας κατά την περίοδο 1922-1937*, μεταπτυχιακή διατριβή, Φλώρινα: Π.Δ.Μ., σ.64.

57 Ε.Κ., Νόμος 4399,ΦΕΚ 392/01-11-1929, *Περί ρυθμίσεως ανωμάτων δικαιοπραξιών εν ταις Νέαις χώραις*, σ.3381.

58 Ζάικος, Ν. (2009), Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοπραξία. Στο: Κολιόπουλος

κατατέθηκε στην ελληνική Βουλή από τον Υπουργό Γεωργίας, Κ. Σπυρίδη νομοσχέδιο που επικύρωνε όλες τις απαλλοτριώσεις, οι οποίες ανήκαν σε μουσουλμάνους ανταλλάξιμους, για να χρησιμοποιηθούν από την ελληνική Πολιτεία για την αποκατάσταση των προσφύγων. Η υπηρεσία που διαχειρίστηκε τα ανταλλάξιμα κτήματα που άφησαν πίσω τους οι μουσουλμάνοι ήταν η «Διαχείριση κτημάτων εξ Ανταλλαγής», που υπαγόταν στην Εθνική Τράπεζα.⁵⁹ Εκεί, λοιπόν, οι πρόσφυγες όφειλαν πλέον να υποβάλουν τα πιστοποιητικά, δεν έλειψαν όμως και καθυστερήσεις εξαιτίας της απροθυμίας ορισμένων γηγενών να παραδώσουν τη γη που κατείχαν παράνομα.

3. Συμπεράσματα - Προτάσεις

Ο χειρισμός των ανωμάλων δικαιοπραξιών από το κράτος δεν σχετιζόταν μόνο με τις ιστορικές εξελίξεις. Ήταν απότοκο διπλωματικών επιλογών, είχε άμεση σχέση με πολιτικούς παράγοντες και οικονομικά συμφέροντα. Η εξέταση τους με βάση τα ιστορικά γεγονότα είναι μια μόνο ανάγνωση. Άλλη ενδιαφέρουσα προοπτική για τη μελέτη τους είναι η βαθύτερη πολιτική διάσταση του θέματος, αφού μεγάλο ρόλο έπαιξαν οι κομματικοί διαξιφισμοί, η ψηφοθηρία πολιτευτών, τα συμφέροντα του κράτους και των μεγαλοϊδιοκτητών. Τέλος, ακόμα και σήμερα τα ανώτατα δικαστήρια ασχολούνται με αυτές τις υποθέσεις, λαμβάνοντας υπόψη νόμους και Διατάγματα που αναφέρθηκαν, όπως το ΝΔ 6/10-10-1922 και η Συντακτική απόφαση της από 2/3-4-1926, για τη διευθέτηση υποθέσεων που αφορούν εκείνη την εποχή.

Βιβλιογραφία

Ελληνόγλωσση

- Αντωνόπουλος, Σ. (1917), *Αι Συνθήκαι Λονδίνου, Βουκουρεστίου και Αθηνών*, Αθήναι: Τύποις “Αυγής Αθηνών”.
- Γκλαβίνας, Γ. (2008), *Οι Μουσουλμανικοί πληθυσμοί στη Ελλάδα (1912-1923)*, διδακτορική διατριβή, Θεσσαλονίκη: ΑΠΘ.
- Ελευθεριάδης, Ν. (1915), *Τα μετά την Συνθήκην Αθηνών*, Εν Αθήναις: Ραφτάνη.
- Ζάικος, Ν. (2009), Το προσφυγικό ζήτημα στην Ελλάδα. Η διεθνής δικαιοσύνη προοπτική. Στο: Κολιόπουλος Ι., Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.) *Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα: Ν. Χαϊδεμένος.

Ι., Μιχαηλίδης Ι. (επιμ.) *Οι Πρόσφυγες στη Μακεδονία. Από την τραγωδία στην εποποιΐα*, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Αθήνα: Ν. Χαϊδεμένος, σ.σ.21-47.

59 Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Τράπεζας (1825-1966). Κωδ.1 Στην: <https://ha.nbg.gr/el/explore/ha-archives/nbg-archives> (Προσπελάστηκε στις:12-3-2020)

Εφημερίδες

Εφημερίς της Κυβερνήσεως [1912-1930]

Αρχεία

Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών (ΙΑΥΕ), 1919,1921

Εκθέσεις και επίσημες εκδόσεις

Υπουργείο Οικονομικών, Διευθυνσις Κτημάτων του Κράτους, (1915), *Συλλογή Νόμων και Βασιλικών Διαταγμάτων περί των εν ταις Νέαις Χώραις Κτημάτων*, Αθήναι: Εκ του Εθνικού τυπογραφείου

Βιογραφικά στοιχεία συγγραφέα

Ο **Γεράσης Νικόλαος** είναι Φιλολόγος, διευθυντής σχολικής μονάδας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Σπούδασε στη Φιλοσοφική Σχολή του Α.Π.Θ. στο τμήμα Φ.Π.Ψ. Είναι κάτοχος των τίτλων Magister Artium (Master) στα Παιδαγωγικά, του Justus Liebig Universität του Γκίσσεν – Γερμανίας, και μεταπτυχιακού διπλώματος με τίτλο: «Επιστήμες της Αγωγής: Θεωρητικές, Ερευνητικές και Διδακτικές Προσεγγίσεις στην Ιστορία και την Τοπική Ιστορία» του Π.Δ.Μ.. Γνωρίζει Γερμανικά και Αγγλικά σε άριστο και πολύ καλό επίπεδο αντίστοιχα. Είναι ιδρυτικό μέλος της Εταιρείας Μελετών Ανθρωπιστικών Επιστημών Φλώρινας και μέλος της Ένωσης Φιλολόγων Φλώρινας.

Μανωλάκος Η. Προκόπης

**Ιάκωβος Παν. Βαχαβιόλος:
Πώς Πρωτοδιορίστηκα και Πώς
Πρωτοαπολύθηκα**

Περίληψη

Σκοπός της μελέτης μας ήταν να διερευνήσουμε και να φέρουμε στην επιφάνεια την άγνωστη, αλλά σημαντική επαγγελματική πορεία, το παιδαγωγικό και διοικητικό έργο του Ιάκωβου Βαχαβιόλου και την επίδραση που δέχθηκε στο διδακτικό του έργο. Ο Βαχαβιόλος ξεκινώντας την επαγγελματική του πορεία από υποδιδάσκαλος ανήλθε όλη την εκπαιδευτική ιεραρχία. Υπηρέτησε στη Δημοτική και Μέση Εκπαίδευση, ενώ από το 1928 ανέλαβε τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας. Στο συγγραφικό του έργο συγκαταλέγονται, η μετάφραση μέρους του έργου του J. Payot και δημοσιεύσεις σε παιδαγωγικά περιοδικά. Με τον Κακούρο συνέταξαν τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια της Μεταρρύθμισης του 1929. Στην παρούσα εργασία θα περιοριστούμε σε βιογραφικά στοιχεία του Βαχαβιόλου, στο συγγραφικό του έργο. Αναφορές του στις οποίες περιέγραφε τις δυσκολίες που συνάντησε ως υποδιδάσκαλος και συγκεκριμένα τον τρόπο που πρωτοδιορίστηκε και πρωτοαπολύθηκε.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαίδευση, παιδαγωγική, διοίκηση.

Iakovos Pan. Vahaviolos: How I Was First Appointed and How First I Was Dismissed

Abstract

The purpose of our study was to investigate and bring to the surface the unknown but important professional course, the pedagogical and administrative work of Iakovos Vachavilos and the influence he received in his teaching work. Vachaviolos, starting his professional career as a deputy teacher, rose to the top of the entire educational hierarchy. He served in Primary and Secondary Education, while from 1928 he took over the position of General Secretary of the Ministry of Education. His writing work includes the translation of part of J. Payot's work and publications in pedagogical journals. With Kakouros they drafted the educational bills of the 1929 reform. In the present work we will limit ourselves to biographical data of Vachavilos, in his writing. Reports in which he described the difficulties he encountered as a sub-teacher and in particular the way he was first identified and first dismissed.

Keywords: Education, pedagogy, administration.

Εισαγωγή

Την δεκαετία του 1910-1920, υπήρξαν στην Ελλάδα πρωτοπόροι εκπαιδευτικοί, οι οποίοι εφάρμοσαν καινοτόμους για την εποχή τρόπους διδασκαλίας. Πίστευαν στην αυτενέργεια του μαθητή, τη βιωματική μάθηση, την ανάπτυξη της κριτικής σκέψης, την καθιέρωση της δημοτικής γλώσσας. Πολλοί από αυτούς που υπηρέτησαν σε διδασκαλεία ή υπήρξαν καθηγητές στο πανεπιστήμιο, ήταν οι περισσότεροι γνωστοί, όπως ο Γληνός, ο Δελμούζος, ενώ άλλοι που παρέμειναν σε διοικητικές θέσεις στο υπουργείο Παιδείας και δεν ανέλαβαν διδακτικά καθήκοντα σε πανεπιστήμιο, δεν είναι τόσο γνωστοί σήμερα για το παιδαγωγικό και διοικητικό τους έργο.

Ο Βαχαβιόλος αν και είχε πλούσιο παιδαγωγικό, συγγραφικό και διοικητικό έργο, υπηρετώντας ως δάσκαλος, καθηγητής, Πρόεδρος του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου και Γενικός Γραμματέας στο Υπουργείο Παιδείας από 1928 έως το 1930, παραμένει άγνωστος Παιδαγωγός στις μέρες μας. Ο Βαχαβιόλος γνώριζε άρτια τα διδακτικά, παιδαγωγικά και σχολικά θέματα, αφού είχε υπηρετήσει ως εκπαιδευτικός και στις δύο βαθμίδες εκπαίδευσης και φθάνοντας ως τη θέση του Γενικού Γραμματέα του Υπουργείου Παιδείας είχε αποκτήσει πολύτιμη εμπειρία σε διοικητικά θέματα.

Ο Βαχαβιόλος το 1933, ως συνταξιούχος, δημοσιεύει στο Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδας άρθρο του με τίτλο: «Πώς Προτοδιορίστηκα» και το

1934 άρθρο με τίτλο: «Πώς Πρωτοαπολύθηκα». Στο πρώτο άρθρο αναφέρει τις δυσκολίες που συνάντησε στον διορισμό του και στο δεύτερο άρθρο αναφέρει την άδικη απόλυσή του. Βλέποντας τη δυσκολία που συνάντησε στον διορισμό του, αλλά και την άδικη απόλυσή του, μετά από πολλά χρόνια, ως συνταξιούχος, χωρίς έντονο συναισθηματικό φορτίο, θέλει να καυτηριάσει τα κακώς κείμενα, τα σχετικά με τον διορισμό των εκπαιδευτικών. Ο Βαχαβιόλος ασκεί κριτική στην Πολιτεία, που φέρεται άδικα στους εκπαιδευτικούς, τόσο στον διορισμό τους όσο και στην επαγγελματική τους πορεία.

Παραδέχεται όμως ότι έχει υπάρξει βελτίωση, όσον αφορά τη δικαιοσύνη στους διορισμούς των εκπαιδευτικών. Προτρέπει στους υπεύθυνους να καταβληθούν προσπάθειες, ώστε να γίνει στο μέλλον ένα δικαιότερο σύστημα διορισμών.

Στο πρώτο μέρος της έρευνας μας, αναφέρουμε σύντομα την επαγγελματική πορεία του Βαχαβιόλου, παρουσιάζοντας βιογραφικά στοιχεία του και το συγγραφικό του έργο. Στο δεύτερο μέρος παρουσιάζουμε την κριτική στάση του, όσον αφορά τον διορισμό του και τέλος την άδικη απόλυσή του.

1. Βιογραφικά στοιχεία

Ο Ιάκωβος Βαχαβιόλος του Παναγιώτη γεννήθηκε στη Λαγκάδα του σημερινού Δήμου Δυτικής Μάνης το 1868¹. Απεβίωσε στην Αθήνα στις 27-11-1949². Ο πατέρας του Παναγιώτης Βαχαβιόλος ήταν δάσκαλος και υπηρέτησε σε διάφορα μέρη της Λακωνίας. Ο Ιάκωβος ακολουθούσε στις μεταθέσεις τον πατέρα του, για τον λόγο αυτό ως μαθητής φοίτησε αρχικά στο Ελληνικό Σχολείο Αρεόπολης (1878-1880) και στη συνέχεια στο Γυμνάσιο Σπάρτης (1881-1884), από όπου αποφοίτησε με βαθμό «λίαν καλώς»³. Με το απολυτήριο του Γυμνασίου απέκτησε το δικαίωμα διορισμού σε Ελληνικά Σχολεία. Υπηρέτησε ως βοηθός σχολάρχης στα Ελληνικά Σχολεία της Κυπαρισσίας και Ζούρτσας (Κάτω Φιγαλείας) (1884-1890).

Το 1890, γράφτηκε στη Φιλοσοφική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών⁴. Το 1894, υπέβαλε τη διδακτορική του διατριβή με θέμα: «Η μουσική παρ' Ομήρω» και αναγορεύτηκε διδάκτωρ Φιλοσοφίας⁵.

Το 1894, διορίστηκε σχολάρχης στο Γύθειο⁶. Ακολούθως μετατέθηκε στο Ελληνικό Σχολείο Κιάτου Κορινθίας⁷. Το 1897 προήχθη σε καθηγητή και

1 Κανάλης Γεράσιμος. (1956). Ιάκωβος Βαχαβιόλος. Στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Β' έκδ., τόμ. 6^{ος}. Αθήνα: Φοίνιξ, σ. 862.

2 Δήμος Αθηναίων. *Αηξιαρχική πράξη θανάτου Ιακ. Βαχαβιόλου*. αρ. 67/κθ/49.

3 ΓΑΚ. Λακωνίας. ΕΚΠ.104.1.7.Β. Γυμνάσιο Σπάρτης. Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής σχ. έτος 1887-1888.

4 Ι.Α. ΕΚΠΑ. *Βιβλίο ανανεώσεως εγγραφής φοιτητών*. Χειμερινό εξάμηνο 1889-1890.

5 Την εποχή εκείνη ο απόφοιτος του Καποδιστριακού Πανεπιστημίου έφερε τον τίτλο του Διδάκτορα της σχολής που αποφοιτούσε.

6 ΓΑΚ. Λακωνίας. ΕΚΠ. 90.1.4. Β' Ελληνικόν Σχολείον. *Γενικός έλεγχος αποτελέσματος ενιασίων εξετάσεων του 1895*.

7 Ζομπανάκης, Γ. & Δελής, Τρ. (1967). Βαχαβιόλος Ιάκωβος. Στη: *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 534.

υπηρέτησε στο Γυμνάσιο Ναυπλίου μέχρι το 1903⁸. Στο Ναύπλιο έθεσε τις βάσεις της επιστημονικής και επαγγελματικής του ανάπτυξης.

Το 1904, πραγματοποίησε παλιά του φιλοδοξία και έγινε επιθεωρητής Δημοτικών Σχολείων. Υπηρέτησε για έξι έτη ως επιθεωρητής⁹ Αρκαδίας, Λακεδαιμόνος¹⁰, Μαγνησίας.

Όταν το 1910 ο Αχιλλέας Τζάρτζανος, φιλόλογος καθηγητής στο Γυμνάσιο Λάρισας, μετατέθηκε στο νεοσύστατο Α΄ Γυμνάσιο Αθηνών, το οποίο ήταν προσαρτημένο στο νεοϊδρυμένο Διδασκαλείο Μέσης Εκπαίδευσης, ο Βαχαβιόλος παραιτήθηκε από τη θέση του Επιθεωρητή Δημοτικών Σχολείων και διορίστηκε καθηγητής στο Γυμνάσιο Λάρισας, στη θέση του Τζάρτζανου.

Το 1911, διορίστηκε μέλος του Κεντρικού Εποπτικού Συμβουλίου Δημοτικής Εκπαίδευσης (Κ.Ε.Σ.Δ.Ε.) και το 1912, εξελέγη πρόεδρος του. Ο Βαχαβιόλος πλέον γνώριζε πολύ καλά και είχε πολύ καλή ενημέρωση σε παιδαγωγικά, διοικητικά θέματα και σε θέματα εποπτείας σχολείων.

Η αξία του διεφάνη στους παιδαγωγικούς κύκλους, έτσι έγινε συνεργάτης του Δ. Γληνού και επεξεργάστηκαν μαζί τα εκπαιδευτικά Νομοσχέδια του 1914.

Με την ψήφιση του νόμου «Περί διοικήσεως της Εκπαιδύσεως»¹¹ που προέβλεπε την ίδρυση δωδεκαμελούς Επιτροπής Εποπτείας, αρχικά υπήρξε μέλος της Επιτροπής (1914-1916) και στη συνέχεια εξελέγη πρόεδρος του Τμήματος Δημοτικής Εκπαίδευσης για 12 έτη¹².

Το 1928, με την Κυβέρνηση Βενιζέλου, διορίστηκε Γενικός Γραμματέας¹³ του Υπουργείου Παιδείας, με Υπουργό Παιδείας τον Κωνσταντίνο Γόντικα και παρέμεινε στη θέση αυτή και επί υπουργείας του Γεωργίου Παπανδρέου και μέχρι τις 2 Φεβρουαρίου 1930, όταν και αποχώρησε λόγω ασθένειας. Μαζί με τον Κακούρο συνέταξαν τα εκπαιδευτικά νομοσχέδια της μεταρρύθμισης του 1929¹⁴.

Ο Βαχαβιόλος ανήλθε σε όλη την εκπαιδευτική ιεραρχία και προσέφερε στην πατρίδα υπηρεσίες, για τις οποίες η πολιτεία τον τίμησε το 1918 με τον χρυσό σταυρό των Ιπποτών ως Τμηματάρχη του Υπουργείου Παιδείας και το 1923 ως πρόεδρο του Εκπαιδευτικού Συμβουλίου.

Μελέτησε παιδαγωγικά και ψυχολογικά βιβλία και δημοσιεύματα, όπως το έργο του Γάλλου παιδαγωγού Jules Payot. Με τη μελέτη του έργου του Payot συνειδητοποίησε την ανάγκη ριζικής μεταβολής παιδαγωγικών θεμάτων και στις δύο σχολικές βαθμίδες.

8 ΓΑΚ Αργολίδας. ΕΚΠ. 1.2. 1.3. *Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου Ναυπλίου, από έτους 1902-1903.*

9 Κανάλης Γεράσιμος. (1956). *Ιάκωβος Βαχαβιόλος*. Στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Β΄ έκδ., τόμ. 6^{ος}. Αθήνα: Φοίνιξ, σ. 862.

10 ΓΑΚ. Λακωνίας. ΕΚΠ. 145.3.8. *Πρακτικά Εποπτικού Συμβουλίου από 1900-1941.*

11 Νόμος 240. «Περί Διοικήσεως της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδύσεως». Ε.τ.Κ., αρ. φ. 97/16-4-1914 τεύχ. Α΄.

12 ΓΑΚ. ΥΠΕΠΘ. κυτίο 14, αριθ. θυρίδας 107, Γενική Γραμματεία, αρ. εγγράφου 56391/7-12-1927.

13 ΓΑΚ. ΥΠΕΠΘ. κυτίο 15, αριθ. θυρίδας 301, Γενική Γραμματεία, αρ. εγγράφου 2462/17-6-1929.

14 Μανωλάκος, Π. (2018). *Ευάγγελος Κακούρος. Ο Εισηγητής της Εκπαιδευτικής Μεταρρύθμισης του 1929*. Αθήνα, σ.σ. 98-99.

Διαπίστωνα ότι η Παλαιά Αγωγή έπρεπε να δώσει θέση στη Νέα Αγωγή, η οποία προέβλεπε όχι μόνο την προπαρασκευή του παιδιού για μια επαγγελματική ενασχόληση, αλλά και την ισόρροπη και ολόπλευρη ανάπτυξή του.

2. Το συγγραφικό έργο του Ιάκωβου Βαχαβιόλου

- α) Άρθρα και μελέτες σε παιδαγωγικά περιοδικά: 1) *Εθνική Αγωγή*, 1900, άρθρο «Δασική Μυθολογία». 2) *Περιοδικό των Μαθητών*, 1892, άρθρο «τα εκατό αυγά» και «Γραμματική-Συντακτικό». 3) *Το Δημοτικόν Σχολείον* (1907-1914). 4) *Αναμορφωτής*, 1907, άρθρο «Σκέψεις περί του χρόνου, όν δέον να αφιερώνωσι τα παιδιά εις τον ύπνον, την εργασίαν και τα παιχνίδια». 5) *Το Δημοτικόν Σχολείον*, 1907-1914, σειρές άρθρων καθ' όλη τη διάρκεια κυκλοφορίας του περιοδικού. 6) *Ασπίς*, 1910-1912, σειρές άρθρων καθ' όλη τη διάρκεια κυκλοφορίας του περιοδικού. 7) *Εκπαιδευτική Επιθεώρησις*, 1919, «ομιλία του Ιάκ. Βαχαβιόλου προς τους δημοδιδασκάλους Αθηνών». 8) *Εκπαιδευτικός Ερευνητής*, 1919, «διάλεξις του Ιακ. Βαχαβιόλου προς τους δημοδιδασκάλους Πειραιώς». 9) *Ερυθρός Σταυρός της Νεότητος* από το 1919 έως το 1927 σειρές άρθρων για παιδιά και τη διαπαιδαγώγησή τους. 10) *Παιδαγωγός*, 1921, άρθρο «Πώς θα ήταν χρησιμότερα τα εκπαιδευτικά φύλλα». 11) *Γύρω από το Παιδί*, 1930, άρθρο «Οι γονείς και οι σχολικές επιτροπές». 12) *Επετηρίς Δημοτικής Εκπαιδύσεως*, 1932, άρθρο το «Το Εκπαιδευτικό Συμβούλιον». 13) *Το Παιδί*, 1932, άρθρο «Παρατηρήσεις και σκέψεις επί του οργανικού νόμου και των κανονισμών». 14) *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*, 1933, «Πώς πρωτοδιορίστηκα» και «Πώς πρωτοαπολύθηκα», 1934.
- β) Συντάκτης των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων του 1914 και του 1929 και Αναλυτικών Προγραμμάτων.
- γ) Μετέφρασε τα έργα του Γάλλου παιδαγωγού Jules Payot: 1) «Προς τους διδασκάλους και τας διδασκαλίσσας Συμβουλαί και Οδηγίαι πρακτικάί», 1921. 2) «Η αγωγή της βουλήσεως», 1922. 3) «Η κατάκτηση της ευτυχίας», 1926.

3. Πώς πρωτοδιορίστηκα

Ο Ιάκωβος Βαχαβιόλος στο Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος (1933)¹⁵ περιέγραφε το πώς πρωτοδιορίστηκε.

Το καλοκαίρι του 1894, είχε δώσει τις πτυχιακές εξετάσεις στη Φιλοσοφική Σχολή. Περίμενε, επιθυμούσε και ανυπομονούσε να διοριστεί Σχολάρχης, ώστε να αποκτήσει μία κοινωνική θέση και να έχει οικονομικές απολαβές που είχαν οι πτυχιούχοι του Πανεπιστημίου.

Σχετικά με τον διορισμό του ανέφερε: «Ο διορισμός μου εκείνο το

15 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1933). Πώς πρωτοδιορίστηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*. Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, σ.σ. 434.

καλοκαίρι ήταν για μένα ζήτημα κρισιμότητας. Είχα υποφέρει 15-16 χρόνια όλα τα σχολικά βάζα του καιρού εκείνου κ' είχα πια εξαντληθεί ψυχικά απ' αυτά και τις άλλες στερήσεις και περιπέτειες που μέσα σ' αυτές ζούσα»¹⁶.

Ο Ιάκωβος Βαχαβιόλος το καλοκαίρι του 1894, ήταν στην Αθήνα, για να μπορέσει να έχει πληροφόρηση σχετική με το διορισμό του, όταν το Υπουργείο Παιδείας θα ανακοίνωνε τις υπηρεσιακές μεταβολές. Για να πετύχει το στόχο του ο Βαχαβιόλος επισκεπτόταν το γραφείο του βουλευτή του, από εκεί βρισκόταν στους διαδρόμους του Υπουργείου Παιδείας, με σκοπό να μάθει κάτι σχετικό με τους διορισμούς και το διορισμό το δικό του.

Στη συνέχεια ο Βαχαβιόλος περιέγραφε τις επισκέψεις του στο γραφείο του βουλευτή του, προκειμένου να διεκπεραιωθεί ο διορισμός του. «Στο σαλόνι του βουλευτή μου δεν έμενα ποτέ μονάχος. Πήγαινα εκεί πρωί, για να προλάβω, πριν φύγει. Το ίδιο κάνανε και άλλοι πατριώτες. Μέναμε εκεί πολλή ώρα, κάποτε ως το μεσημέρι, επειδή ο βουλευτής άλλοτε αργούσε να ξυπνήσει, άλλοτε μαθαίναμε πολύ αργά πως ήταν αδιάθετος...»¹⁷ Εκ των υστέρων διαπίστωσε ότι ο βουλευτής του έλεγε λογικά ψέματα. Ο βουλευτής προσπαθούσε να ικανοποιήσει τις έγνοιες και τις ανησυχίες στις υποθέσεις των ψηφοφόρων του, ενώ ο Βαχαβιόλος περίμενε ν' ακούσει ένα θετικό αποτέλεσμα για τον διορισμό του.

Ο Βαχαβιόλος ανέφερε ότι αισθανόταν μεγάλη ταπείνωση, όταν υποχρεωνόταν αυτός και άλλοι που κατέφυγαν στο γραφείο του βουλευτή, να τον ακολουθήσουν σε ημερήσια περιοδεία, ανά το υπουργείο, ώστε να μάθουν κάτι νεότερο σχετικό με τις υποθέσεις τους οι ενδιαφερόμενοι συνοδοί. Ο βουλευτής εκμεταλλευόταν τους ενδιαφερόμενους και δημιουργούσε τους ακολούθους του, για να φαίνεται ότι είχε «ρεύμα» παρά ενδιαφερόταν για τα πραγματικά προβλήματά τους. Αυτό προέκυπτε από τις ανακρίβειες και τα ψέματα που τους έλεγε, όταν έβγαινε από τα γραφεία των υπουργείων. Συνεχίζοντας ανέφερε: «Τι ταπείνωση δοκιμάζω ακόμη και τώρα σαν θυμάμαι εκείνο τον εξευτελισμό! Πού μπορούν να φαντασθούν οι νεώτεροι υπάλληλοι και πιο πολύ οι εκπαιδευτικοί τι τραβούσαμε εμείς οι παλαιότεροι για να διορισθούμε, για να προαχθούμε... για να μετατεθούμε και για να πετύχουμε την ανάκληση της μεταθέσεως και της απολύσεως... ακολουθούσαμε όλοι εμείς το βουλευτή... σαν να συνοδεύαμε τη κηδεία της μάνας μας. Ο βουλευτής απεναντίας φαινόταν ότι ήταν ευχαριστημένος».

Ο Βαχαβιόλος μη έχοντας εμπιστοσύνη στον βουλευτή, επισκεπτόταν ο ίδιος το Υπουργείο Παιδείας για την υπόθεση του διορισμού του. Από άλλους ενδιαφερόμενους που συναντούσε ή και από υπαλλήλους του Υπουργείου, άλλοτε άκουγε ενθαρρυντικές ειδήσεις και άλλοτε αποθαρρυνόταν για το διορισμό του ως σχολάρχη. Μετά από το υπουργείο, «το απομεσήμερο», βρισκόταν στην πλατεία Συντάγματος, προσπαθώντας να βρει κάποιον γνωστό και να μιλήσουν για τις

16 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1933). Πώς πρωτοδιορίστηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*. Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, σ.σ. 434.

17 Διατηρείται η ορθογραφία της εποχής σε όλα τα εντός εισαγωγικών κείμενα.

υπηρεσιακές μεταβολές και συγκεκριμένα για τους διορισμούς σχολάρχων.

Σε επίσκεψή του στο υπουργείο έμαθε εμπιστευτικά από γνωστό του υπάλληλο ότι η αίτησή του για διορισμό ως σχολάρχης πρέπει υποχρεωτικά να συνοδεύεται από το πτυχίο του και όχι μόνο από το πιστοποιητικό της σχολής. Και αυτό, γιατί το υπουργείο από εκείνο το καλοκαίρι του 1894, άλλαξε τα δικαιολογητικά διορισμού. Η απόφαση για την προσκόμιση του πτυχίου είχε αλλάξει για λόγους «οικονομικούς». Το πτυχίο ήθελε πεντηκοντάδραχμο χαρτόσημο, ενώ το πιστοποιητικό δεκάδραχμο. Η αλλαγή αυτή στα δικαιολογητικά διορισμού εφαρμόστηκε μόνο το καλοκαίρι του 1894. «Μόνο εκείνο το καλοκαίρι για την τύχη τη δική μου το υπουργείο ζητούσε το ίδιο το πτυχίο από εκείνους που θέλανε να διορισθούν σχολάρχες» ανέφερε χαρακτηριστικά ο Βαχαβιόλος. Συνεχίζοντας με ειρωνικό σχόλιο ανέφερε: «...ζητούσε πτυχίο διά λόγους ταμιακούς! Οικονομούσε έτσι 40 δραχμές κάθε χρόνο. Τι οικονομικό πνεύμα!»

Έτσι, για την έκδοση πτυχίου, έπρεπε να είχε προηγηθεί, συνταχθεί και εγκριθεί «εναίσιμη επί διδακτορία διατριβή» και να ακολουθήσει η αναγόρευση του πτυχιούχου. Για να γίνουν τα πιο πάνω ο Βαχαβιόλος ανέφερε ότι χρειαζόταν χρόνος και ψυχική ηρεμία και συνέχιζε: «... Περίλυπος μέχρι θανάτου κατέβηκα τις σκάλες του υπουργείου και άρχισα να περπατώ άσκοπα». Ώσπου βρήκε έναν συμφοιτητή του που τον ησύχασε, προτείνοντάς του να γράψουν την διατριβή σε δύο-τρεις ημέρες. Άρχισαν αμέσως την συνεργασία. Αρχικά, βρήκαν το θέμα ψάχνοντας στο φιλολογικό περιοδικό «Παρνασσός» το οποίο ήταν «Η μουσική παρ' Ομήρω»¹⁸. Ο Βαχαβιόλος επεσήμανε ότι για τις διατριβές η Φιλοσοφική Σχολή περισσότερη σημασία έδινε στο εάν είχαν συνταχθεί στην αττική διάλεκτο και όχι τόσο στο περιεχόμενο, στην ουσία, στο θέμα και στον τρόπο σύνθεσης της διατριβής¹⁹.

Η διατριβή παραδόθηκε στον κοσμήτορα της σχολής ο οποίος όρισε εισηγητή καθηγητή τον καθηγητή που δίδασκε μετρική στο Πανεπιστήμιο και τον ενημέρωσε σχετικά, αποστέλλοντάς του και τη διατριβή. Η προσπάθεια του Βαχαβιόλου είχε στραφεί στον εντοπισμό του εισηγητή-καθηγητή της διατριβής του. «Είχαν πια μάθει όλοι στο Πανεπιστήμιο την περιπέτειά μου και μου δείχναν μεγάλη συμπόνια». Από το Πανεπιστήμιο του συνέστησαν να παρακαλέσει τον εισηγητή-καθηγητή να επιταχύνει την κρίση της εισήγησής του. Ο Βαχαβιόλος αποφάσισε να επισκεφθεί τον καθηγητή στο σπίτι του στην Νεάπολη. Ο καθηγητής στην επικοινωνία που είχαν από την κλειστή εξώπορτα του σπιτιού του, ανέφερε, φόρτο έργου και αδυναμία να μπορέσει να ελέγξει τη διατριβή, παρ' ότι ο Βαχαβιόλος τού ανέφερε ότι, αν δεν είχε το πτυχίο δεν θα μπορούσε να διοριστεί.

Στη συνέχεια ανέφερε στον κοσμήτορα την άρνηση του καθηγητή και

18 Ζομπανάκης, Γ. & Δελής, Τρ. (1967). Βαχαβιόλος Ιάκωβος. Στη: *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμ. Α'. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 534.

19 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1933). Πώς πρωτοδιορίστηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*. Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, σ.σ. 435.

ο κοσμήτορας αποφάσισε να στείλει τη διατριβή του σε άλλον καθηγητή για την κρίση. Ο δεύτερος καθηγητής-εισηγητής, μέσα σε δύο μέρες, ενέκρινε τη διατριβή του Βαχαβιόλου. Ακολούθησε η αναγόρευσή του, όχι στην ολομέλεια των καθηγητών, αλλά μόνο στον κοσμήτορα της σχολής και στον πρύτανη. Αποφασίστηκε η ημέρα και η ώρα αναγόρευσής του, όμως ο πρύτανης δεν είχε εμφανιστεί στην αναγόρευση. Από το Πανεπιστήμιο πρότειναν στο Βαχαβιόλο να μεταφέρει τον πρύτανη με αυτοκίνητο από το σπίτι του στο Πανεπιστήμιο. «Μπήκα σ' εν' αμάξι να πάω να τον φέρω. Τον βρήκα στο απόμερο σπιτάκι που κατοικούσε, να ταΐζει εκείνη την ώρα τις κόττες του... Σε λίγο 'τοιμάστηκε. Μπήκαμε στ' αμάξι και πήγαμε στο Πανεπιστήμιο». Παρ' ότι υπήρξε διαφωνία πρύτανη και κοσμήτορα για την ώρα που θα γινόταν η καθομολόγηση του Βαχαβιόλου, ο κοσμήτορας, έδωσε στο Βαχαβιόλο να διαβάσει τον όρκο του διδάκτορα. «Άρχισα να διαβάζω χωρίς κανείς να μ' ακούη και χωρίς εγώ να προσέχω τι διάβαζα...».

Την επόμενη μέρα ο Βαχαβιόλος πήγε να πάρει το πτυχίο του, αλλά έλλειπε η υπογραφή του πρύτανη. Τότε τον κάλεσε κάποιος άλλος καθηγητής και του είπε ότι ο πρύτανης ήταν θυμωμένος μαζί του, γιατί δεν κράτησε το αυτοκίνητο, την ημέρα της ορκωμοσίας, για να επιστρέψει τον πρύτανη σπίτι του από το Πανεπιστήμιο. «Θεέ μου, τι αθλιότητες!... να πηγαίνει [ο πρύτανης] στο Πανεπιστήμιο και να γυρίζει στο σπίτι του “εφ' αμάξης” με έξοδα των πτωχών φοιτητών...». Τη λύση τελικά έδωσε ένας κλητήρας συμπατριώτης του Βαχαβιόλου, ο οποίος βρήκε τον πρύτανη και έφερε στο Πανεπιστήμιο το δίπλωμα του Βαχαβιόλου υπογεγραμμένο. Έτσι τελείωσε η περιπέτειά του Πανεπιστημίου και «'γω μ' ένα μόνιππο έτρεξα θριαμβευτικά στο υπουργείο κομίζοντας το πτυχίο μου. Τα βάσανά μου τελείωσαν πια, διορίστηκα Σχολάρχης. Μα δεν ελυσμόνησα ποτέ ως τα τώρα τις τόσες επίσημες αθλιότητες!»

4. Πώς πρωτοαπολύθηκα

Σε εισαγωγικό σημείωμα της δημοσίευσής²⁰, ο Βαχαβιόλος ανέφερε ότι δεν απολύθηκε μία αλλά πολλές φορές. Τελειώνοντας το γυμνάσιο ο Βαχαβιόλος ανέφερε τους λόγους που τον ώθησαν προς την άμεση επαγγελματική αποκατάσταση. Πρώτος λόγος τα οικονομικά της οικογένειάς του και δεύτερος η αγάπη του για το διδασκαλικό λειτούργημα. Ενισχυτικό του δεύτερου ήταν ότι και ο πατέρας του ήταν δάσκαλος και ανέφερε χαρακτηριστικά: «...κι εγώ γεννήθηκα μέσα σε δημοτικό σχολείο». Άλλωστε και το ιδανικό των νέων της εποχής του ήταν να γίνουν δάσκαλοι ή να καταταχθούν στην χωροφυλακή. Αυτά ήταν τα πρότυπα των νέων που τελείωναν το γυμνάσιο το 1884, που χωρίς να συνεχίσουν τις σπουδές τους είχαν καλές και επικερδείς θέσεις. «Έτσι άρχιζε αμέσως ο λουφές.

20 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοαπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 357-376.

Και τι λουφές! Ενενήντα δραχμές το μήνα έπαιρνε ο δάσκαλος κι άλλες τόσες ο ενωματάρχης». Έτσι έγινε «βοηθός ελληνικού σχολείου» ή «ελληνοδιδάσκαλος», ανώτερος δηλαδή από έναν δημοδιδάσκαλο, δηλ. θέση κοινωνικά καταξιωμένη.

Για το διορισμό σε Ελληνικό Σχολείο δε χρειαζόταν τίποτε άλλο «παρά να δώσει σημείωση ο συμπολιτευόμενος βουλευτής του τόπου όπου ασκούσε τα πολιτικά του δικαιώματα ο υποψήφιος να διορισθή...».

Αμέσως, όταν τελείωσε το Γυμνάσιο διορίστηκε σε τριτάξιο Ελληνικό Σχολείο, κοντά στον τόπο καταγωγής του. Ο βουλευτής²¹ που του έκανε το διορισμό του, του έστειλε το έγγραφο του διορισμού με συστημένη επιστολή, ως τεκμήριο του ενδιαφέροντός του και των ενεργειών για το διορισμό του.

Ο Βαχαβιόλος, όπως ανέφερε, το έγγραφο του διορισμού το διάβασε αρκετές φορές. Στο τέλος, το έμαθε απ' έξω και το έλεγε νοερά, αν και δεν καταλάβαινε όλες τις λέξεις του κειμένου «μα τι είχε να κάμη. Τη διαισθανόμουν τη σημασία τους». Σκεφτόταν ότι με τα χρήματα που θα έπαιρνε από το ελληνικό Δημόσιο δεν θα ήταν βάρος στους δικούς του, θα ήταν ανεξάρτητος, θα αντιμετώπιζε τις ανάγκες του και θα μπορούσε οικονομικά να βοηθήσει τους δικούς του. Για όλα αυτά αισθανόταν υπερηφάνεια. Ο Ιάκωβος Βαχαβιόλος και η οικογένειά του, δεχόντουσαν συγχαρητήρια²², για το διορισμό του.

Το καλοκαίρι του 1884, ο Βαχαβιόλος ήταν στο χωριό του στη Λαγκάδα Μεσσηνίας. Στην Κυπαρισσία που διορίστηκε το Νοέμβριο του ίδιου έτους, θα πήγαινε με πλοίο²³. Το ταξίδι για τα δεδομένα της εποχής του ήταν μεγάλο, αφού το καράβι ήταν αργό και έπιανε σε πολλά λιμάνια της Μεσσηνίας. Το ταξίδι κράτησε δύο ολόκληρα ημερώνυχτα. Η συγκίνηση των οικείων του μεγάλη και ειδικά της μητέρας του. Το καράβι έδεσε ανοιχτά και η επιβίβαση, έγινε με βάρκα που ξεκινούσε από την ακτή²⁴. Την επόμενη ημέρα επισκέφθηκε το Επαρχείο, για να δώσει τον υπηρεσιακό όρκο. Από το Επαρχείο πήγε στο Ελληνικό Σχολείο, για να αναλάβει υπηρεσία.

Ο Βαχαβιόλος σε ώριμη ηλικία το 1934, εξέφρασε ερωτήματα για το κατά πόσο ένα παιδί 18 ετών που, μόλις έχει τελειώσει το Γυμνάσιο θα μπορούσε να ασκήσει διδακτικό και παιδαγωγικό έργο σε Ελληνικό Σχολείο: «... χωρίς καμιά προπαίδεια επαγγελματική, χωρίς καμιά πείρα κοινωνική, χωρίς την παραμικρότερη καλλιέργεια του κριτικού πνεύματος,... έγιναν απότομα δάσκαλος... από το θρανίο του σχολείου ανέβηκα αμέσως στη δασκαλοκαθέδρα και μ' ένα διορισμό μεταμορφώθηκα σε παιδαγωγό. Τι αστείο αλλά και τι

21 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοασπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 357.

22 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοασπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 359.

23 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοασπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 360.

24 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοασπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 357.

τραγικό!»²⁵. Αναρωτιόταν πώς το Κράτος εμπιστεύεται έναν απόφοιτο Γυμνασίου, να μάθει γράμματα και να διαπαιδαγωγήσει μαθητές Ελληνικού Σχολείου. Σε αυτόν τον νέο εκπαιδευτικό, λοιπόν, έλειπαν ντα παιδαγωγικά εφόδια, η μέθοδος διδασκαλίας, οι επαγγελματικές γνώσεις.

Αναρωτιόταν πώς θα ξεκινούσε η πρώτη μέρα διδασκαλίας: «πώς θα άρχιζα, πώς θα κρατούσα την τάξη και πώς θα κρατούσα τα παιδιά ευχαριστημένα;». Θα επιθυμούσε κάποιον να συμβουλευτεί «Ποιανού τη συνδρομή θα μπορούσα να ζητήσω; Των συνεργατών μου; Μα μόλις είχα γνωρισθεί μαζί τους και δεν έτυχε να μου δώσουν τέτοια ενθάρρυνση». Ακόμα, πέρασε από το μυαλό του Βαχαβιόλου να κάνει τον άρρωστο ή ακόμα και να εγκαταλείψει τη θέση του προκειμένου να γλυτώσει από «τη βέβαιη καταισχύνη, από το βέβαιο περίγelo των παιδιών...». Συνεχίζοντας την περιγραφή για την πρώτη ημέρα που θα έκανε μάθημα, ανέφερε ότι παρουσίασε ξαφνικά, εντελώς αντίθετα συναισθήματα: «Άρχιζα σιγά-σιγά να αλλάζω σκέψεις και γνώμες και τέλος αποφάσισα να παρουσιασθώ στα παιδιά και να αντιμετωπίσω με τόλμη την αρχή του έργου μου».

Η πρώτη μέρα για τον Βαχαβιόλο στο σχολείο ήταν πλέον γεγονός. Είχε χτυπήσει το κουδούνι, τα παιδιά ήταν στις τάξεις τους και ο Σχολάρχης τον οδήγησε στην αίθουσα της πρώτης τάξης, όπου τον συνέστησε τυπικά στα παιδιά και αποχώρησε. «Έτσι βρίσκομαι τώρα μονάχος μπροστά στα παιδιά και στο βάραθρο. Τα παιδιά, όπως ήταν φυσικό, δεν ήταν ήρεμα. Όλα είχαν τώρα στρέψει τις ματιές του κατεπάνω μου, με ψυχολογούσαν, συγκέντρωναν εντυπώσεις. Δε χρειαζόταν παρά η παραμικρότερη αφορμή, μια μικρή παράταση της αργίας, για να δημιουργηθεί αταξία. Για λίγο τάχασα, μα συνήλθα αμέσως και χωρίς αργοπορία είπα: Προσευχή»²⁶.

Ο Βαχαβιόλος ως διδάσκαλος πλέον ξεκίνησε το μάθημα και δεν άφησε τους μαθητές του να παρασυρθούν σε αταξία, τους ανέθεσε έργο. Όρισε ένα μαθητή να πάει στον πίνακα, για να του υπαγορεύσει ένα κείμενο από μία χρηστομάθεια. Με τις υπαγορευμένες λέξεις άρχισε να κάνει τεχνολογία. Για την τεχνολογία οι μαθητές έδειξαν προσοχή και έτσι αισθάνθηκε μια πρώτη σιγουριά για το διδακτικό έργο της πρώτης στιγμής. Οι μαθητές του Βαχαβιόλου δεν του έδωσαν καμία αφορμή, παρακολουθούσαν με ενδιαφέρον και έδειξαν ότι ήταν ευχαριστημένοι μαζί του. Ο Βαχαβιόλος, ανέφερε ότι πολύτιμος βοηθός του για το διδακτικό έργο ήταν «το σχολείο του πατέρα μου που πολλές φορές, σαν ήμουνα πια στις ανώτερες τάξεις του γυμνασίου, τον βοηθούσα και κάποτε τον αναπλήρωνα όταν απουσίαζε». Τη δεύτερη μέρα, ανέφερε, ότι το μάθημα έγινε με περισσότερη ηρεμία και μεγαλύτερη επιτυχία.

Προμηθεύτηκε μία χρηστομάθεια και έκανε και τεχνολογία. Έτσι,

25 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοαπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 358.

26 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοαπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 358.

εξασφάλισε τα εννέα δέκατα της εργασίας που γινόταν στο Ελληνικό Σχολείο. Η τεχνολογία είχε γίνει σκοπός για το Ελληνικό Σχολείο. Τα κείμενα υπήρχαν για τη τεχνολογία και όχι η τεχνολογία για τα κείμενα. Το ημερήσιο πρόγραμμα για την πρώτη τάξη του Ελληνικού Σχολείου προέβλεπε, δύο ώρες κάθε ημέρα γραμματική και τεχνολογία. Τρεις ώρες την εβδομάδα αριθμητική. Δεν γινόντουσαν τα μαθήματα της γυμναστικής, μουσικής, χειροτεχνίας, φυσικής ιστορίας, καλλιγραφίας, ιχνογραφίας. Ο Βαχαβιόλος, δίδασκε τεχνολογία τις ώρες των υπόλοιπων μαθημάτων, λόγω της αγάπης του γι' αυτό το μάθημα και επειδή πίστευε στην απόλυτη χρησιμότητα της γραμματικής για την κατανόηση των αρχαίων κειμένων.

Για να στηρίξει τη θέση του ως προς τη χρησιμότητα της γραμματικής και της τεχνολογίας έγραψε ένα άρθρο «Γραμματική-Συντακτικό» που δημοσιεύθηκε στο «Περιοδικό των Μαθητών»²⁷.

Στη συνέχεια ο Βαχαβιόλος παρουσίαζε τον τρόπο που γινόταν η τεχνολογία «για χάρη των νεωτέρων». Για τα βάσανα των μαθητών που έπρεπε να μάθουν πολύ καλά τη τεχνολογία των λέξεων ο Βαχαβιόλος αναφέρει: « Η τεχνολογία... υπήρξε ο πιο σκληρός τύραννος των παιδιών! Τι ξενύχτια, τι χαστούκια, τι ξύλο, τι νηστείες, τι φυλακίσεις, τι βρισιές, τι εξευτελισμούς, τι άλλα καθημερινά μαρτύρια υπόφεραν τα κακόμοιρα τα παιδιά... Και, γιατί όλα αυτά τα φρικτά βασανιστήρια; Για να οικονομίσουν τα παιδιά “τα χρυσά κλειδιά” που μ’ αυτά θα άνοιγαν τους θησαυρούς των αρχαίων κειμένων!». Ασκώντας κριτική ο Βαχαβιόλος ανέφερε ότι η τεχνολογία δεν ήταν το μέσο, αλλά είχε γίνει ο σκοπός και ίσως ο μοναδικός και κυριότερος σκοπός του Ελληνικού Σχολείου. Για τα 1934, ανέφερε ότι η τεχνολογία μπορεί να είχε εξασθενήσει αισθητά, όμως, παρέμενε τυραννία για τους μαθητές, αφού υπήρχαν εκπαιδευτικοί που τη δίδασκαν. Για τους εκπαιδευτικούς ανέφερε ότι διακατέχονταν από πλάνη και ολέθρια παρεξήγηση προς την ελληνική γλώσσα.

Ο Βαχαβιόλος αισθανόταν μεγάλη ικανοποίηση για το έργο που προσέφερε, όμως μετά από δυόμιση μήνες διδασκαλίας ως βοηθός ελληνοδιδασκάλου, διαδόθηκε στη μικροπολιτεία της περιοχής του σχολείου του ότι παύθηκε. Τελευταίος το έμαθε και ο Βαχαβιόλος, αφού ο καθένας απέφευγε να του αναγγείλει το δυσάρεστο νέο. Είχε σταλεί έγγραφο από το υπουργείο στον έπαρχο για την παύση του. Ο έπαρχος το κοινοποίησε με κλητήρα του Επαρχείου. Το έγγραφο, όμως, ποτέ δεν έφθασε στα χέρια του Βαχαβιόλου και όλοι προσποιούνταν ότι δεν το ήξεραν.

Οι απολύσεις των δασκάλων εκείνη την εποχή (1885) γίνονταν για οικονομικούς λόγους ή για κομματικούς. Κάθε αρχή καλοκαιριού τον Ιούνιο έπαυαν τους βοηθούς των Ελληνικών σχολείων για λόγους οικονομίας και τους προσλάμβαναν το Σεπτέμβρη. Ο Βαχαβιόλος ανέφερε χαρακτηριστικά: «Τι άθλια κατάσταση! Το κράτος έπαιρνε τους βοηθούς των ελληνικών σχολείων στην υπηρεσία του και τους κρατούσε όσο ήθελε κι ύστερα τους πετούσε στο δρόμο διά λόγους οικονομίας... Ένωσε [το κράτος] μια κακή πράξη με μια καλή

27 Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1892). «Γραμματική-Συντακτικό». Στο: *Περιοδικό των Μαθητών*. Αθήνα: εκδ. Γεωρ. Ηλιάδης, σσ. 242-244.

δικαιολογία, για να γεννά ψευδαισθήσεις, να παραπλανά, να εμφανίζει τις κακές του πράξεις για καλές, να δημοκοπή. Τι ανανδρία!». Παρατηρούσε ότι τα ίδια συνέβαιναν και το 1934 «Αυτά δε γινόντουσαν μονάχα τότε, τα ίδια επάνω κάτω συμβαίνουν και σήμερα... και σήμερα κάθε κόμμα σαν ανεβαίνει στην εξουσία ανακαλύπτει με προσποιητή έκπληξη μεγάλες σπατάλες και πολλούς υπεράριθμους και σαν κατεβαίνει από την εξουσία αφήνει πίσω του μεγαλύτερες σπατάλες και περισσότερους υπεραρίθμους, όπως ανακάλυπταν με προσποιητή επίσης έκπληξη οι διάδοχοί του».

Επίσης, οι παύσεις μπορεί να είχαν και κομματικά αίτια. Το κράτος δεν εξέταζε ούτε την επαγγελματική ικανότητα, ούτε την επιμέλεια, ούτε το χαρακτήρα των εκπαιδευτικών και αυτό, γιατί δεν υπήρχαν επιθεωρητές, ούτε συμβούλια, ούτε υπαλληλική μονιμότητα, λαμβανόταν υπόψη μόνο η κομματική κατάσταση του εκπαιδευτικού. Εάν κάποιος ήταν φίλος του κυβερνώντος κόμματος, είχε κάποια προσωρινή μονιμότητα και ησυχία. Ακόμα, στον τόπο που υπηρετούσε θα έπρεπε να έχει ευχαριστημένους όλους τους ανθρώπους που ανήκαν στο κυβερνών κόμμα, να ικανοποιεί τις επιθυμίες τους, τις ιδιοτροπίες τους, όλα τα πάθη και τα συμφέροντα των ψηφοφόρων της εξουσίας.

Δεν μπορούσε ο εκπαιδευτικός να συναναστρέφεται με πολιτικά αντίθετους του κυβερνώντος κόμματος. Έπρεπε να προσέχει σε ποιο καφενείο θα πήγαινε, τι εφημερίδες θα διάβαζε, ποιους θα έκανε παρέα και έπρεπε να κάνει διακρίσεις στα παιδιά του σχολείου χωρίς να παρεξηγείται επίσης, να προσέχει ποια παιδιά θα έπαιρναν μέρος στις σχολικές γιορτές, και ποια θα απάγγελναν ποιήματα, ποια παιδιά θα έλεγαν μάθημα πρώτα, ποιον γιατρό θα καλούσε στο σπίτι του, όταν τον χρειαζόταν.

Ο Βαχαβιόλος αναρωτιόταν πώς όλα αυτά μπορούσαν να συμβαίνουν. Το υπουργείο πρόσεχε και εκτελούσε με ευλάβεια τις σημειώσεις των κυβερνητικών βουλευτών, χωρίς δισταγμό και χωρίς ντροπή». Ποτέ δεν υπήρχε η αιτιολογία της παύσης από το υπουργείο, ενώ εάν το υπουργείο είχε δύο αντίθετες αναφορές από βουλευτές για συγκεκριμένο εκπαιδευτικό, δεν αποφάσιζε την παύση του εκπαιδευτικού. Το καθήκον των υπηρεσιακών παραγόντων του υπουργείου στα 1880 ήταν να λαμβάνουν υπόψη και να εφαρμόζουν τα σημειώματα των βουλευτών. Οι γονείς δεν έδιναν σημασία, γιατί δεν γνώριζαν ποια είναι η καλή λειτουργία του σχολείου. Εάν οι γονείς εξέφραζαν ποτέ άποψη για τα σχολικά θέματα, τότε πίσω από το ζήτημα «υπήρχε κομματικός δάκτυλος». Τους γονείς το μόνο που τους ενδιέφερε ήταν τα παιδιά τους να «πάρουν το χαρτί». Και το χαρτί το «έπαιρναν τόσο ευκολότερα, όσο το σχολείο λειτουργούσε χειρότερα».

Ο Βαχαβιόλος στη συνέχεια επικεντρώθηκε στην αιτία της δικής του απόλυσης, κάνοντας αρχικά κάποιες διευκρινίσεις. Το κόμμα που διόρισε το Βαχαβιόλο εξακολουθούσε να έχει την εξουσία. Στο μέρος που υπηρετούσε δεν είχε δώσει καμιά αφορμή, ώστε να δυσαρεστηθούν κυβερνητικοί τοπικοί κύκλοι. Ανέφερε ότι η απόλυσή του οφειλόταν στην αντιπαλότητα κάποιου τελειοφοιτου

γυμνασίου της εκλογικής περιφέρειας του τόπου που υπηρετούσε ο Βαχαβιόλος. Αυτός, όταν έμαθε το διορισμό του Βαχαβιόλου ζήτησε και ζήτησε από τον ίδιο βουλευτή που διόρισε το Βαχαβιόλο, να διοριστεί αυτός βοηθός Ελληνικού Σχολείου, στη θέση του Βαχαβιόλου. Ο βουλευτής βρέθηκε σε δύσκολη θέση, πώς δηλαδή θα έπανε το Βαχαβιόλο, αφού ο ίδιος τον είχε διορίσει. Ο αντίπαλος του Βαχαβιόλου, όμως, είχε ισχυρή πρόσβαση στο κόμμα και τελικά ο βουλευτής παρόλο που στην αρχή αντιστάθηκε, υπέκυψε.

Αντιπαλότητα ο Βαχαβιόλος δέχθηκε και από συγχωριανούς του, που κατηγορήσαν την οικογένειά του ότι δεν ήταν σταθερή στο κόμμα του βουλευτή που τον διόρισε και ότι έπρεπε να τιμωρηθεί η οικογένεια του «για να βάλουμε γνώση». Ο βουλευτής επηρεάστηκε από τον άνθρωπο που ενδιαφερόταν για το διορισμό του τελειόφοιτου του Γυμνασίου ο οποίος ήταν στενός πολιτικός φίλος του αλλά και από τους συγχωριανούς του Βαχαβιόλου που ήθελαν να ικανοποιήσουν το φθόνο τους με την παύση του. Ο βουλευτής υποχώρησε και η πρώτη απόλυση του Βαχαβιόλου ήταν γεγονός. Ο Βαχαβιόλος περιέγραφε τα συναισθήματά του για αυτήν την αδικία: «Κι έτσι έγινε η πρώτη απόλυσή μου. Έτσι, δέχτηκα το πρώτο απόλυτο όσο και άδικο κτύπημα του Κράτους και της κοινωνίας. Έτσι δοκίμασα την πρώτη απογοήτευση και την πρώτη απόδειξη της πρωτόγονης ηθικής του Κράτους».

Τον Βαχαβιόλο τον είχαν κυριεύσει ενοχές, για το πώς θα γυρίσει πίσω στον τόπο καταγωγής του. «Αυτό δεν το σκέφθηκε κανένας, ούτε το υπουργείο, ούτε ο κύριος έπαρχος, ούτε κανένας άλλος. Πού τέτοιος πολιτισμός!». Πήγε στο δημόσιο ταμείο, πήρε ό,τι του χρωστούσαν, πλήρωσε τις υποχρεώσεις του και επέστρεψε με το καράβι με εισιτήριο τρίτης θέσης «έχοντας στην τσέπη μου ένα μονάχα τάλληρο και στην ψυχή μου ένα μεγάλο παράπονο». Και ο επίλογος της παύσης του με πολλά αναπάντητα ερωτηματικά «Πώς τώρα μ' αυτό το τάλληρο μπόρεσα να περάσω δύο μερόνυχτα στο βαπόρι, πώς αποβιβάστηκα στο λιμάνι του τόπου μου, πώς με δέχθηκαν οι χωριανοί μου, όλα αυτά και πολλά άλλα είναι άλλο ζήτημα ή πολλά ζητήματα, που όλα μου είναι πάντοτε αναμνήσεις ζωηρές, αναμνήσεις που μου αποκάλυψαν πολλές αλήθειες και μου πλάτυναν την κρίση, μα και μου στένεψαν απότομα της νεανικής αισιοδοξίας το αίσθημα».

5. Συμπεράσματα

Αποτέλεσμα της έρευνάς μας ήταν να αναδειχθεί ο αγώνας του Ιάκωβου Βαχαβιόλου για να γίνει ένας επαγγελματίας εκπαιδευτικός, η προσφορά του ως ο εκπαιδευτικός και στέλεχος του Υπουργείου Παιδείας, καθώς και μέσω αυτής της περίπτωσης να αναδειχτούν πτυχές της Ελληνικής Εκπαιδευτικής Ιστορίας και Παιδαγωγικής. Συγκεκριμένα την προσπάθεια που κατέβαλε ως φοιτητής και ως εργαζόμενος, τον αγώνα που έπρεπε να καταβάλει ένας νέος για να διοριστεί, τις παρεμβάσεις και τις αδικίες των πολιτικών. Αρκετά από τα θέματα που

αντιμετώπιζε ένας νέος εκπαιδευτικός στις αρχές του 20^{ου} αιώνα παραμένουν και σήμερα ως ζητούμενα επίλυσης.

Ο Βαχαβιόλος ήταν ο εκπαιδευτικός που προσέφερε στη Εκπαίδευση, από όποια θέση, και αν υπηρέτησε. Τον απασχολούσε το είδος της μόρφωσης των νέων και ο τρόπος μάθησής τους. Παρόλο που δεν πραγματοποίησε περαιτέρω σπουδές, ο ίδιος με αυτομόρφωση κατόρθωσε να αποκτήσει παιδαγωγικές και διοικητικές γνώσεις και να αναδειχτεί σε ηγετική μορφή, με οξύτατη κρίση και αίσθηση της πραγματικότητας, με πίστη στα ανθρωπιστικά ιδανικά.

Η εμπειρία από τις επαγγελματικές του περιπέτειες και από διαδρομή του στην Α./θμια και Β./θμια Εκπαίδευση, τον έκαναν να συνειδητοποιήσει την ανάγκη ριζικής μεταβολής, παιδαγωγικών θεμάτων και στις δύο σχολικές βαθμίδες. Τον απασχόλησε η ισόρροπη και ολόπλευρη ανάπτυξη του μαθητή. Γνώριζε ότι η παραδοσιακή διδασκαλία της γραμματικής δεν προσέφερε γνώσεις στους μαθητές και επιθυμούσε την αλλαγή στον τρόπο της διδασκαλίας της. Η εμπειρία και οι σκέψεις του αποτυπώθηκαν με τη σύνταξη των εκπαιδευτικών νομοσχεδίων της μεταρρύθμισης του 1929, στην επιτροπή της οποίας, συμμετείχε ως μέλος.

Παρά τη μεγάλη προσφορά του Ιάκωβου Βαχαβιόλου στην Παιδεία, τόσο στη διοίκηση, όσο και στην παιδαγωγική, τους αγώνες του, την προσφορά του στο Υπουργείο Παιδείας, δεν υπήρξε η αναγνώρισή του από την επίσημη πολιτεία, ούτε από μεταγενέστερους παιδαγωγούς.

Βιβλιογραφία

- Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1892). «Γραμματική-Συντακτικό». Στο: *Περιοδικό των Μαθητών*. Αθήνα: εκδ. Γεωρ. Ηλιάδης, σσ. 242-244.
- Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1933). Πώς πρωτοδιορίστηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος*. Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρης, σ.σ. 433-445.
- Βαχαβιόλος, Ιάκ. (1934). Πώς πρωτοαπολύθηκα. Στο: *Ημερολόγιο της Μεγάλης Ελλάδος* Αθήνα: εκδ. Ι. Σιδέρη, σ. 357-376.
- ΓΑΚ. Αργολίδας. ΕΚΠ. 1.2. 1.3. *Βιβλίο Πράξεων Γυμνασίου Ναυπλίου, από έτους 1902-1903*.
- ΓΑΚ. Λακωνίας. ΕΚΠ. 90.1.4. Β' Ελληνικόν Σχολείον. *Γενικός έλεγχος αποτελέσματος ενιαυσίων εξετάσεων του 1895*. ΕΚΠ.104.1.7.Β. Γυμνάσιο Σπάρτης. *Βιβλίο Πιστοποιητικών Σπουδής σχ. έτος 1887-1888*. ΕΚΠ. 145.3.8. *Πρακτικά Εποπτικού Συμβουλίου από 1900-1941*.
- ΓΑΚ. ΥΠΕΠΘ. κυτίο 14, αριθ. θυρίδας 107, Γενική Γραμματεία, αρ. εγγράφου 56391/7-12-1927. Κυτίο 15, αριθ. θυρίδας 301, Γενική Γραμματεία, αρ. εγγράφου 2462/17-6-1929.
- Δήμος Αθηναίων. *Ληξιαρχική πράξη θανάτου Ιακ. Βαχαβιόλου*. αρ. 67/κθ/49.
- Ζομπανάκης, Γ. & Δελής, Γρ. (1967). Βαχαβιόλος Ιάκωβος. Στη: *Μεγάλη Παιδαγωγική Εγκυκλοπαίδεια, τόμ. Α'*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα, σ. 534.

Ι.Α. ΕΚΠΑ. *Βιβλίο ανανεώσεως εγγραφής φοιτητών*. Χειμερινό εξάμηνον 1889-1890.

Καψάλης Γερ. (1956). Ιάκωβος Βαχαβιόλος. Στη: *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, Β' έκδ., τόμ. 6^{ος}. Αθήνα: Φοίνιξ, σ. 862.

Νόμος 240. «Περί Διοικήσεως της Δημοτικής και Μέσης Εκπαιδεύσεως». Ε.τ.Κ., αρ. φ. 97/16-4-1914 τεύχ. Α'.

Βιογραφικά στοιχεία

Προκόπης Μανωλάκος. Dr. Ιστορίας, MSc Επιστήμες Αγωγής, MEd Εκπαίδευσης Ενηλίκων και Εξ Αποστάσεως Εκπαίδευσης. Επιμορφωτής στις ΤΠΕ. Σχολικός Σύμβουλος (2007-2018). Διδάσκει σε μεταπτυχιακά προγράμματα, επιμορφωτής προγραμμάτων Πανεπιστημίων, ΙΕΠ. Συγγραφέας βιβλίων, έχει δημοσιεύσεις σε περιοδικά και συμμετοχές με ανακοινώσεις σε συνέδρια. Ερευνητικό έργο. Κριτής επιστημονικών άρθρων περιοδικών και ανακοινώσεων συνεδρίων.

Διεθνής Ηλεκτρονική Περιοδική Έκδοση
Θεωρία και Έρευνα στις Επιστήμες της Αγωγής
Πάτρα, Ιανουάριος 2021 / Τεύχος 62 - ISSN: 2407-9669
Εκδότης: Παντελής Γεωργογιάννης
<http://periodiko.inpatra.gr>